

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A Györffy István Néprajzi Egyesület lektorált folyóirata
XXXIV. évf. 2025. 4. szám

A folyóirat alapítói
BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN (1992)

Főszerkesztő
KEMÉNYFI RÓBERT

Szerkesztő:
SZABÓ HENRIETT

A szerkesztőbizottság elnöke
KEMÉNYFI RÓBERT

A szerkesztőbizottság tagjai
GECSE ANNABELLA (Szolnok), KAVECSÁNSZKI MÁTÉ (Debrecen), CSÍKI TAMÁS (Miskolc)
KESZEG ANNA (Kolozsvár), KÉSZ MARGIT (Salánk/Kárpátalja), SZÓKE ANNA (Vajdaság)

Köszönjük a lektorok áldozatos munkáját,
a szíves együttműködést!

Fordító és nyelvi lektor
CSONTOS PÁL

Borítóterv
M. SZABÓ MONIKA

A kötet megjelenését támogatta
OTKA NKFI K143711 program
HUN-REN-DE Néprajzi Kutatócsoport
Debreceni Egyetem Néprajztudományi és Muzeológiai Intézet

Felelős kiadó
BARTHA ELEK, a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke

ISSN 1215-8097

Nyomdai munkálatok
Kapitális Kft., Debrecen
www.neprajzilatohatar.hu

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

Tartalom

XXXIV. ÉVF. 2025. 4. SZÁM

KORTÁRS KUTATÁSOK A NÉPRAJZTUDOMÁNYBAN

Keményfi Róbert: A társadalom és a tér felmérése. <i>A természeti és a formált környezet mint megismerendő kibívás</i>	5
Biczó Gábor: Magyar-cigány együttélési helyzetek. <i>A „Kisvilágok” dokumentumfilm-sorozat koncepciója és gyakorlati értéke</i>	28
P. Kusnyír Éva: Református örökségrepresentáció a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Múzeumában	40
Ujvári László: Egy kisváros múltjának visszhangja. <i>Az 1956-os forradalom és megtorlás családi narratívái Tiszafüreden</i>	58
Plenter Krisztina: Kulturális konfliktusokhoz vezető út a „kiskorú anya gyermekével” gyermekvédelmi szakellátásban.....	76

KÖNYVÉSZET

Eitler Ágnes: Színre vitt népi kultúra. <i>A lokalitás szervezésének kortárs modellje (Kavecsánszki Máté)</i>	93
Kész Réka: Viaszos hímesek Salánkon <i>(Baloghné Szűcs Zsuzsanna)</i>	98
Bálint Zsuzsa – Marinka Melinda (szerk.): Urban Cultural Context Sur-rounding Us <i>(Kürti Tünde)</i> ...	101
Kavecsánszki Máté – Vadász Márton (szerk.): Hagyaték. Tanulmányok a 100 éve született Varga Gyula emlékére <i>(Papp Bernadett Kitti)</i>	104

Contents

Volume 34 Number 4. (2025)

CONTEMPORARY RESEARCH IN ETHNOGRAPHY

Róbert Keményfi: An Exploration of Society and Space. <i>Natural and Built Environments as a Challenge to Be Examined</i>	5
Gábor Biczó: Hungarian-Gypsy Coexistence Situations: <i>The Concept and Practical Value of the Documentary Series Kisvilágok [Small Worlds]</i>	28
Éva P. Kusnyír: Reformed Heritage Representation in the Museum of Scientific Collections of the Cistibiscan Reformed Church District	40
László Ujvári: Echoes of a Small Town's Past: <i>Family Narratives of the 1956 Revolution and Reprisals in Tiszafüred</i>	58
Krisztina Plenter: The Path Leading to Cultural Conflicts in Child Protection Institutional Care Regarding „Minor Mothers with Children”	76

REVIEWS

Ágnes Eitler: Folk culture on stage. <i>The Contemporary Modell of Local Organisation (Máté Kavecsánszki)</i>	93
Réka Kész: Wax Decorated Eggs at Salánk (<i>Zsuzsanna Baloghné Szűcs</i>).....	98
Zsuzsa Bálint – Melinda Marinka (eds.): Urban Cultural Context Sur-rounding Us (<i>Tünde Kürti</i>)	101
Máté Kavecsánszki– Márton Vadász (eds.): Legacy. <i>Studies in Memory of Gyula Varga, Born a 100 Years Ago (Kitti Papp Bernadett)</i>	104

Kortárs kutatások a néprajztudományban

Keményfi Róbert
Biczó Gábor
P. Kusnyír Éva
Ujvári László
Plenter Krisztina

A társadalom és a tér felmérése

A természeti és a formált környezet mint megismerendő kihívás

KEMÉNYFI RÓBERT

*„Gauss szóba hozta a véletlent, minden tudás ellenségét, melyet mindig le akart győzni.
Ha közelebről megvizsgáljuk, minden esemény mögött felfedezzük az okozat szövedékének
végtelen finomságát. Ha elég távolról szemléljük, megmutatkoznak a nagy mintázatok.”
(Daniel Kehlmann, *A világ fölmérése*)*

A 18. század második felében meginduló, már rendszeres jellegűnek tekinthető adatfelvételezés a fokozatosan körvonalazódó kartográfiai gyakorlattal igen szoros összefüggésben van. Hiszen ugyanannak az eszmeiségnek a lenyomatai.¹ Arról van szó, hogy a *környezet* (természeti és társadalmi) komplex megismerésének igénye a korban már nem kerülhette meg, hogy minél szélesebb, minél teljesebb leírások készüljenek természeti folyamatokról, különböző társadalmi jellegzetességekről. A formálódó polgári igényű igazgatás, államszervezés, gazdasági élet összetett gondja, a természeti folyamatok megismerésének és ezzel a natura emberi hasznossága és humánlehetőségei feltárásának igénye egyre tudatosabban, előre megválasztott szempontok szerinti ismétlődő megfigyelések, lejegyzések, sőt, már következtetések kényszere felé tolta az érdeklődést. Nem másról van tehát a korban szó, mint a megfigyelőtől lehetőleg egyre függetlenebb, minél szabatosabb *felmérés* elvárásáról. Olyan összetett folyamatról, amely lehetőséget teremt összefüggések felismerésére, és amely aktussal (mérés) adatolt lehetőséghez jutunk akár (óvatos, de minél szabatosabb) előrejelzések számára. *Az adat mint egyértelmű tény* eszméje jelentette azt a szellemi alapot, amelyre az első hazai országismék, telje-

¹ A tanulmány az HUN-REN–DE Néprajzi Kutatócsoport és a DE Néprajztudományi és Muzeológiai Intézet programja keretében készült az MTA 200 ünnepi éve alkalmából. Az írást lektorálta Krász Lilla, akinek itt köszönöm meg szakmai pontosításait, segítő támogatását. A 18. század tudománytörténetére vonatkozó kutatásaim első eredményeit lásd Keményfi 2023: 207–229.

sebb leírások készítőit a meglehetősen sziszifuszi munkák elvégzésekor támaszkodtak.² Megtéve ezekkel a művekkel a felvilágosodás eszmerendszerében az ún. tudományos gondolkodás igen összetett jelentésének a 19. század második felére kikristályosodó, alapjaiban máig érvényes meghatározása felé.³

A társadalom mint adat

Mindezt a közismert keretet azért vázoltam fel, mert valahol és valahogyan mindenképpen meg kell bontani a tudománytörténet folyamatát, ahol „belépve” az eseményekbe a 18. század második felének, illetve a 19. század elejének tudományos törekvéseit igyekszünk az értelmezés szándékával megközelíteni. A *jelen írás szempontjából* a megértést segítő szemszög (azaz a „valahogyan”) nem lehet más, mint a *felmérés* szava, ugyanis ez az a kifejezés, amely leginkább visszaadja a (természeti és társadalmi) *környezet* egzakt megismerésének (megfigyelés/tapasztalás, adatfelhalmozás, részletező leírás, vizuális ábrázolás) a korban rendelkezésre álló módjait. Hiszen ha sok száz éve letűnt lokális világokról szeretne a helytörténész/néprajzkutató, akár geográfus e feltáró terepmunka természetes lehetetlensége miatt mégis „valamilyen” kvantitatív összképet kapni, az egykori közösségek életéről kiinduló adatokat nyerni, akkor ma is azokhoz az ún. országleírásokhoz, lexikonokhoz vagy népismereti munkákhoz fordul, amelyek a 18. század második és a 19. század első felében készültek. Olyan statisztikai jellegű bázisok e művek, amelyek a rendszeres, állami apparátus segítségével végrehajtott statisztikai összeírások kezdetét (1869) jóval megelőzően adnak akár sok évtizedes, emberfeletti, egyéni és csoportos adatgyűjtések eredményével eligazítási pontokat a helységek népösszetételéről, gazdasági életéről, illetve pár szóban a legfontosabb jellegzetességeiről.⁴

A kérdés most az, hogy mit jelentett ez a felmérési/megismerési folyamat, ezek a művek, sőt a művek mögött meghúzódó, roppant mennyiségben elvégzett adtafeltáró, gyűjtő tevékenység a korban formálódó honi tudományosság szempontjából? Még tovább lépve a legfontosabb, lényegében episztemológiai problé-

² Jóllehet napjaink történettudománya már árnyaltan szól arról, hogy egyáltalán mi a „tény”? Hiszen nem lehet egy faktumot kiragadni a történelem folyamatából, mert ez a gesztus már magában hordja az értelmezést. Ám ennek az elméleti kérdésnek a korban még nincs relevanciája. Lásd Gyáni 2020: 37–51.

³ Lásd erről Ropolyi–Szegedi (szerk.): 1999.

⁴ Emblematikus példaként: Bél 1735–1742; Korabinszky 1786; Vályi 1796–99; Schwartner 1798; Magda 1819; Fényes 1836–1841.

mára, hogy mit és hogyan láthatott, mit érthetett meg *a saját* korában a környezetéből és magának e környezetnek a felmérésével foglalkozó művelt, a legkülönbözőbb foglalkozású, társadalmi helyzetű kutató?

Az utóbbi évtizedekben olyan mély, sokrétű elemzések jelentek meg egy-egy országisme, térkép korabeli elkészítésének körülményeiről, a háttérben folyó levelezésekről, szerkesztési módokról, akár a megrendelt művekkel kapcsolatos elvárásokról, hogy ez a kérdés (megértés) nem reménytelen vállalkozás. Módunk lehet az ilyen aprólékos kutatásokra támaszkodva egy-egy óvatos válasz megfogalmazására, vékony szálak megragadására abból a hálóból, amely a korszak bonyolult műveltségi jellegzetességeiből adódó *látásmódot* határozta meg.

„Atájt Jevgenyij falujába Új földesúr is érkezett, A szomszédok rosszmájúsága Kemény bírálója lett. Neve: Vlagyimir Lenszkij, lelke Göttingai szellem neveltje, Az ifjúság virága volt, Kant híve, verselt és dalolt. Kődülte németalföldi tájról Hozott új eszmét, új tudást; Szabadságról szent álmodást, Tűz-lelket, mely lobogva lángol, Hozta rajongás szép szavát S vállára omló szöghaját.” (Puskin, Anyegin)

Jól tudjuk, hogy e hatalmas vállalkozások esetében sem másról volt szó, mint arról a korszakot átható törekvésről, amely a környező világ racionális megismerését, leírását tűzte ki célul.⁵ Olyan időszakként, amely lényegében „átmeneti korszak volt a tudás történetében.”⁶ Hiszen a 18. század végén – például Johann Gottfried Herder (1744–1803) műveiben – egyszerre vannak jelen logikai érvek és esztétikai eszményképek mint magyarázatok. Herder megállapításai sok esetben következtelenek, kétértelműek, érzelmi megszólalásokkal is telített. Ám ezzel együtt a német költő/filológus felismerte a *szabályosság* és a *rendszeresség* fontosságát is az érvelés alátámasztásában.⁷ Habár maga Herder a meghívás ellenére nem a Göttingeni Egyetemet választotta, ám az a bizonyos „göttingeni tudáseszmény”, azaz az empirikus megismerés megkerülhetetlenségének ideája az ő gondolkodására is erős hatással volt.⁸ A 18–19. század fordulóján tehát a *megfigyelt adatokon alapuló leírás* vált a fokozatosan meghatározó beszédmóddá. Oly meghatározó ideává, amelyet többek között szintén a Göttingenben képzett Schwartner Márton (1759–1823) érvényesített a honi országismereti munkálatokban (*Statistik der Königreichs Ungern*, Pest, 1798). Olyan művet tett le Schwartner éppen e rendszerezettségével, „adatbiztonságával”, amely a korabeli nemzetközi tudományosság számára jelentett kézikönyvként biztos támaszt.⁹ Nem másról van tehát itt szó, mint tulajdonképpen

⁵ Kosáry 1998: 170–205; Chaunu 1998: 170–205.

⁶ Remek megállapítás Hárs Endrétől. Hárs 2012: 9.

⁷ Hárs 2012: 13–17.

⁸ Gurka 2010: 17.

⁹ Romsics 2011: 45.

– részben tudatosan, részben tudattalanul – egy új *beszédmód* megteremtéséről: Hogyan kell egy kérdésről (jelen esetben az államlétról) *rendszeresen* adatot gyűjteni¹⁰, majd milyen módon kell a felgyűlt ismereteket osztályozni, és végül, mely felépítésben, formában kell a feldolgozást közreadni.¹¹ Azaz – már a korban is megfogalmazottan – a *tudományos megközelítés, értékelés, illetve a tudományos nyelv kidolgozásának igénye* hatotta át a szerkesztői törekvéseket.¹² E „nyelvben” a látható *tények* (realitások) válnak megkérdőjelezhetetlen (és megkerülhetetlen) módon a tudományos bemutatás alapjaivá. A klasszikus megalapozás-gondolkodás kimunkálásának kora ez tehát. Arról van szó, hogy az uralkodóvá váló ismeretelméleti paradigmában csak arra van jogunk, hogy csupán akkor beszéljünk *ismeretről*, ha valami vagy megkérdőjelezhetetlen, vagy megkérdőjelezhetetlen állításokból lépésről lépésre, racionálisan levezethető. Ha egy állítás nem illik ebbe a rendszerbe, akkor az állítás nem igaz.¹³

Lényegében a fiatal Alexander von Humboldt (1769–1859) kutatásait alapjaiban meghatározó szemléletről van itt is szó, amely majd később, a saját kutatásai nagy szintézisében, a *Kosmos*-ban (I–V, 1845–1862) teljesedik ki.¹⁴ Nevezetesen a honi lexikon-törekvésekben is már a világ (jelen esetben ország) minél teljesebb körű, képszerű leírásokban, szemléltető módon, »*egzakta adatokra*« támaszkodóan megfogalmazott ismertető „szövegtestek”-elv lépett előtérbe oly szerepben, mint követhető tudományos értekezési út.¹⁵ Az *adat* fontossága, egyben az adatok minél szélesebb feltárása válik fontossá és határozza meg a korszak formálódó tudományos beszédmódját. Másként fogalmazva, az *adat maga lesz* a történeti (geográfiai, gazdasági, társadalmi) *folymat szabatos* lenyomata.

Ha mindezt a kuhni tudománytörténetírás szemszögébe helyezjük el, azt mondhatjuk, hogy Humboldt kora az az időszak, amikor a mérés, az adatolás, a világ megismerhetősége körvonalazódik olyan karakteres paradigmaként, amely *igazodási pontként* lépett előtérbe a kutatók számára. Olyan szemléleti módként, amely – ezen elgondolás szerint – a hozzátartozó metodikai rendszerrel a kutató a saját kérdéseire az eredményes megoldás *egyedüli* lehetőségét kínálja.¹⁶ Nem lehet tehát „célirányos fejlődésként” a tudományos gondolkodás változásáról beszélni, ilyen módon a felbukkanó új gondolatokat, megoldási módokat értelmezni. A valóságos megismerési folyamatok soha nem ilyenek voltak. Hanem párhuzamosan, egymás mellett, egymástól függetlenül, gyakran egymásról nem

¹⁰ Kinczler 1998: 15; Szelestei 1993: 7–10.

¹¹ Tóth 2007: 41–53.

¹² Lásd Szelestei 1989.

¹³ Van Den Brink–Van Der Kooi 2022: 183. Lásd ehhez még: Ambrus 2007: 940–954.

¹⁴ Szabó 2020: 15–33.

¹⁵ Humboldt hazai hatásáról lásd Sz. Kristóf 2020: 35–69.

¹⁶ Békés 2007: 24–25.

is tudva folyó kutatások, sokszor véletlenszerű meglátások apró lépéseiből telített hálók léteztek, amely szövegekben az uralkodó paradigmának akár ellentmondó felismerések születtek és születnek. Az uralkodó tudásrendszer meghatározta azt is, hogy mit láthatott, mit érzékelhetett megismerendő valóságnak az adott kor kutatója. Azaz arról a bizonyos *foucaulti grill*ről van itt szó, amely az episztemológiai vizsgálatok kulcskérdése. Nevezetesen az, hogy milyen módon váltak e töredékek, lépések, fragmentumok, rendezettség formákká¹⁷, majd tovább, egységes tudománnyá?

E folyamat nem egyenes, nem valamiféle szerves evolúcióról van itt szó, hanem hirtelen létrejövő törésekről/repedésekről, amely „riánások” lényegében élesen kijelölték „A” tudomány korszakbeli mibenlétének akár *több, akkor érvényesnek vélt* formáját.¹⁸ Különböző rendezettségek vannak, és – a korszak tudományszerveződéséről értekező igen találó kifejezésével – „próbálkozások”¹⁹, kísérletek léteznek.

A korabeli német tudományosság mintája alapján Magyarországon is fellép a 18. század közepével kezdődően tehát annak az igénye, hogy tiszta analitikus módszerrel (azonos szempontrendszerrel összeállított gyűjtőívvel) nyert adatokra építő – mai szóval – alapmunkák készüljenek. Az állam polgári modernizációjának folyamata lényegében már olyan gazdasági gondok megoldását követelte meg, amelyek statisztikai adatok nélkül egyszerűen nem voltak még csak megközelíthetők sem.²⁰ Hiszen jól tudjuk, ez az a korszak, amikor az egyre sokrétűbbé váló állam működtetése (pl. közigazgatás, intézmények, hadügy, közlekedés) olyan feladat elé állította az uralkodó elitet, amelyhez egyre szélesebb rétegek képzettségére volt szükség.²¹ Mindezzel párhuzamosan elindult a tudományos gondolkodás máig uralkodó sajátossága, a fokozatos *szakosodás* folyamata is.²² Az átfogó, azonos felépítésű országismertető mellett az egy-egy részterületen mélyebb, *rendszerezett* ismereteket közlő munkák is megjelentek.²³ Azaz – már a korban is megfogalmazottan – a *tudományos megközelítés, értékelés, illetve a tudományos nyelv* megteremtésének igénye hatotta át a szerkesztői törekvéseket.²⁴ Magda Pál (1770–1841) és Fényes Elek (1807–1876) szemléletében a 18. század tudományos formálódás – a későbbi tudománytörténészek számára – „elmosódott” viszonyaiból a kivezető út is körvonalazódott. Hiszen a két statisztikus tudatosan törekedett arra, hogy az adatfelvétel *egységesítésével* azonos szempontú leírást adjon

¹⁷ Foucault 2001: 7–19.

¹⁸ Lásd pl. Bél Mátyás saját tudományának jellegéről: Wellmann 1984: 8–30.

¹⁹ Lásd ehhez Szelestei 1989.

²⁰ Lásd *Századok* 2017. 5. *Tudásáramlás Magyarországon 1770–1830* című blokkját.

²¹ Alapos eszmetörténeti háttérrel és részletességgel a kérdéstről lásd Kosáry 1998.

²² Kósa 1989: 34.

²³ Kinczler 1998: 15; Szelestei 1993: 7–10.

²⁴ Lásd Szelestei 1989.

a teljes országtér természetföldrajzi és társadalmi (pl. nyelv, vallás, gazdaság) rendszereiről. Azaz a látható *tények* (realitások) válnak megkérdőjelezhetetlen (és megkerülhetetlen) módon a tudományos bemutatás alapjaivá. Ez az a korszak (19. század első évtizedei), amelyben tehát egy kuhni értelmű paradigmaváltás kezdődött, hiszen új nézőpont, új fogalmak jelennek meg²⁵, illetve a *módszerűség* lép előtérbe mint tudományos elvárás.

A kérdés tehát egyrészt az, hogy *magában a korszakban* milyen jelentést hoztak ezek a munkák, illetve – Foucault nyomán – másrészt az, hogy az egykori beszédmódból, jelentésből *ma mit érthetünk* egyáltalán meg. Mit is jelentett a korban a kvantifikáció, illetve a másik gond részben az előző felvetésből következik, nevezetesen, hogy mit értett a kor tudományos beszédmód alatt.²⁶ Foucault az elméleti rendszerében a szűrő-metaforával láttatja ezt a gondot. A rács („grille”) a francia filozófusnál azt jelenti, hogy egy adott időszakban a tudományos gondolkodásnak hol vannak a határai. Hiszen egy korszak azt észleli új tapasztalatként, amit az akkori fogalmakból, gondolati beidegződésekből, vagyis a legkülönbözőbb nyelvi konfigurációkból álló diszpozíciós mező látni enged. (Éppen úgy, ahogy egy sisakrostélyon keresztül látjuk a világot.) Amit a rács eltakar, arról nem veszünk tudomást. Ezt nevezi Foucault episztémének, és sokkal fontosabbnak és jellemzőbbnek tartja egy korszakra nézvést, mint az akkori „klasszikusok” reprezentatív műveit. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy igazából nem a vaskos országismék és lexikonok a fontosak a korrajzhoz – jóllehet e művek természetesen a korabeli tudományosság emblematikus lenyomatai –, hanem az ezen művek összeállítása *mögötti* szándékok, megfogalmazott adatgyűjtési célok és kérdések a lényegesek (pl. a kérdőívek hangsúlyos pontjai, honnan érkeztek ezek vissza, honnan nem, hol talált az adatgyűjtés értő fülekre, segítségre, hol nem, stb.) Az egykori valós jelentést tehát igazából egyfajta sajátos archeológiai megközelítéssel lehet csupán a felszínre hozni. Előtérbe lép ennek érdekében az aprólékos levéltári munka, a töredékek, a kulturális palimpszeszt rétegek fáradtságos megismerésének feladata, amely tevékenység az adott kor – itt most – tudományának tényleges megértéséhez vezethet el. Az adatok korabeli *elrendezésének* megértése az igazán lényeges.²⁷ A 18. – 19. század fordulóján tehát még nem rendszeres ismeretek, hanem csupán „szennyeződések”, azaz gondolattöredékek, ideák, formálódó fogalmak léteztek:

„A feladat az, hogy megmutassuk e »szennyeződések« rendszerét – vagyis inkább [...] számot vessünk egy bizonyos számú megállapítás egyidejű megjelenésével,

²⁵ Békés 2007: 39.

²⁶ Foucault 1999: 189–194.

²⁷ Foucault 2000: 384–396.

amelyeknek tudományos nivója, formája, kidolgozottsági foka visszatekintve nagyon is heterogénnek tűnik.”²⁸

Ebben az összefüggésben kell tehát látnunk ezen kötetek tudományos jelentőségét. Ha Bél Mátyás lényegében első, teljességre törekvő szemléletére tekintünk, akkor az elemző – ahogy később, az ország térképi felmérésénél is (l. alább) – el kell tekintsen az *adat mint természetes* adottság paradigmájától. Fel kell ismernie, amint a Bél kötetről szóló értekezés azt árnyaltan felmutatja, hogy a korban nem csupán a természet- (l. Humboldt), hanem a társadalomismeretben is *alapvető* tudományos, feszített eredmény magának a *tények* gyűjtésnek a folyamata, amely mögött nehéz, gyötrelmes munkát ismerhetünk fel a korabeli forrásokból. Itt nem csupán adatszolgáltatói hálózatok és például helyi „írásbeliség-raktárak” hiányáról, infrastrukturális gondokról van csupán szó, hanem még inkább a megismeréstől, magától az idegennek való bármilyen közlésből fakadó félelemtől, szorongásról, így a központi hatalom távoltartásáról.²⁹ Hiszen e munkákban olyan érzékeny adatkéreésekről van szó, amelyek a város, település, táj mindenféle típusú állapotának és persze javadalmainak megadására irányul. Ezeket a kérdéseket – katonai/védelmi titkokra hivatkozva – a vármegyék még a Bél követő évszázadban is kellenül válaszolták meg, vagy akár igyekeztek elszabotálni az egész „ügyet”, azaz információkat meg sem adni (l. alább. a Lipszky-térképnél). Ezek a változó magatartások természetesen meghatározták az elkészülő művek egyenetlenségét. Hol több, hol kevesebb a leírás. Azt azonban, hogy az országismék belső felépítését, adattárjellegét nagyvonalakban mégis egységesnek tekinthetjük, az annak a sajátos korabeli szemléletnek köszönhető, amely a későbbi évtizedekben nem érény volt, hanem fokról fokra meghaladandó hiátus. Arról van szó, hogy a tudományos nézőpont a korban még azt jelentette, hogy az összegző művek szerkesztői a természeti adottságokat, társadalmi viszonyokat, történeti folyamatokat *egyben* láttatták.³⁰ A 19. század utolsó évtizedeinek neokantiánus törekvése, hogy a tudományosságban éppen a szellem- és a természettudományi kutatások eltérő kérdéskörét radikálisan elkülönítse, a 18. század végén, az "adatfelhalmozás" korában még értelemszerűen nem is léphetett előtérbe. A "minden" feltárása, a "minden" lejegyzése azonban olyan szerencsés (és véletlen) érény, amely az esetleges – jelen esetben a társadalomra, gazdaságra vonatkozó adathiányt a természetleírás mégis valamiféle *egésszé* kerekíti ki.

A kutatói tudásrendszer szerkezetét és a megismerhetőség korlátait jól mutatja Vályi András háromkötetes műve, amely a 18. század végi Magyarország teljes

²⁸ Foucault 1999: 191.

²⁹ Tóth 2007: 125–126.

³⁰ Vörös–Arató 1980: 1128.

leírását tűzte ki célul (1796–1799). Ám tudjuk, hogy Vályi *nem* saját tereptaszta-lataira, hanem a tíz évvel azelőtti (1786), igen hiányos Korabinszky-lexikonra, közvetlenül a vármegyéktől és szolgabírói járásoktól kért jelentésekre és az egyházmegyék adataira támaszkodott, amely adatbázisokat – amint arról az előbbiekben szó volt – szintén komoly hibaforrásként kell értékelnünk. Vályi – mai szóval – *nem* élt forráskritikával, elfogadta, átvette Korabinszky (1786) adatait és a vármegyei közléseket.³¹ Olyannyira, hogy például a települések korabeli népességösszetételének leírásában igen homályos megállapítások, teljes melléfogások szerepelnek a lexikonjában.³² Mondhatjuk mai szemmel, hogy Vályi számára ott volt az úrbéri összeírás névanyaga, akár a Korabinszky-lexikon, akár a vármegyei adatszolgáltatások ellenőrzésére. Ám a forráskritika, összehasonlító ténykutatás még nem volt az országismék korának sajátja. A már meglévő átvétele, a teljességre törekvés, az „elért”, „valamelyen módon” megkapott adat, a saját kiegészítés és „adatbázis-fejlesztés” lehetősége azok a kulcsgondolatok, amelyek a szerkesztőket a korban motiválták. Ez az a kor, amikor e munkák lényegében még akkor is, ha leíró történeti részük is van, elsődlegesen – német minták nyomán – a *jelen viszonyaira* irányultak, a jelen – mai szóval – komplex szociográfiai megragadását igyekeztek a települési szócikkekben elérni.³³ Ez egyben azt is jelenti, hogy csupán nem a lexikonok, országismérek írásának éveiben, évtizedeiben voltak fontosak, hanem a későbbi korok számára is előtérbe léptek ezek az adattárak olyan forrásként, amelyek *lehetőséget biztosítottak* a történetírás számára a történeti folyamatok "világos", egyértelmű, azaz cáfolhatatlan (hiszen számszerű *tényekről* van szó) alátámasztására. A 19. század második felétől úgy látták, hogy ezen alapokon tehát megteremthető az *objektív* történetírás.³⁴ Az országleírások, lexikonok korabeli célja lényegében a későbbi, August Comte-i pozitívista filozófia tételelesen kidolgozott tana felé mutat: az objektív *tény* a tudományos megismerés alapja.³⁵

„[...] jellemzően a gyakorlati igények erejére, de a hazai valóság szemléletének a municipalista politikai gondolkodástól elszakadni még nem tudó, erősen lokális kötöttségű formáira is – a [...] munkák sokáig mind e *valóság* (kiemelés tőlem – K.R.) minél kisebb konkrét, helyi keretekben való bemutatása felé irányultak.”³⁶

³¹ Batizi 1935; Kovacsics 1963: 11.

³² A részletes elemzést lásd Keményfi 2002: 27–65.

³³ Eriksen–Nielsen 2021: 25–34.

³⁴ Gyáni 2018: 245–254.

³⁵ Lásd alább.

³⁶ Vörös–Arató 1980: 1139.

Az az eszmei cél, hogy a változások fokozatosan, lépésről lépésre az állami élet minden területén kiteljesedjenek, átítatta e művek szerkesztőinek tevékenységét is.³⁷ Másként fogalmazva, a társadalmi folyamatok az oktatás (l. Ratio Educationis, 1777; 1806), az ismeretszerzés, azaz az értelem által uralhatók, mi több, a közjó érdekében tervezetten befolyásolhatók.³⁸ Mindezt úgy foglalhatjuk össze, hogy e cél érdekében mindazt meg akarták ismerni, mindazt le akarták országos szinten írni, amit a korban uralkodó kutatói módszerrel (kérdőíves gyűjtés, levelezés) elértek, és amit a nem kinyert *adatok hiánya láttatni engedett*.

Az országismék papírra vetítése. A vidék mint térkép

A kartográfia-történet-írás pontosan feltárta, hogy a német példakép nyomán a korban nálunk megszületett országismék a térképkészítés megkerülhetetlenségének felismerését is eredményezték. Hiszen egy országéírás akkor forgatható eredményesen, ha az olvasó a bemutatott települések mind az abszolút, mind a relatív (egymáshoz viszonyított) térbeli helyzetét is érti, illetve a táji jellegről is képes vizuálisan képet alkotni. Lényegében tehát ez a cél *kényszerként* szolgált a formálódó kartográfiai gyakorlatra, hogy minél plasztikusabb, minél pontosabb, így minél használhatóbb földabroszok álljanak az igazgatás és – erős hangsúllyal – a haderő rendelkezésére.

Az a kérdés, hogy a korabeli szerkesztők milyen módon gondolkodtak a térképről, eligazít minket a „már nem képzet és még nem tudomány” köztes helyzetéről. A 18. század első felében ott vannak ugyanis a máig érvényes, már tudományos elvárások (pontos fókálózat, geometrikus mérések), ám mindezzel együtt még jelen van a *személyes tapasztalás* elve. A szerkesztőnek magának kell utána járnia az ábrázolandó terület jellegzetességeinek, nem támaszkodhat mások elbeszélésére, megfigyelésére. Ez a felfogás a korban érthető, ugyanis pontosan azok a már „megbízhatóbb” adatbázisok hiányoztak, amelyeket az „országisme-mozgalom” a 18. század második felében eredményezett. Ennek hiányában a kicsit furcsának tűnő „személyes tapasztalás” nem más, mint az egzakt felmérés elvárása, elmozdulás a rendszeres, megbízható adatolás (tudományosság) irányába.

Ugyanide sorolja e kartográfiai elv az úti skicceket, rajzolatokat, amelyeket a térbeli/domborzati/táji jellegzetességekre is figyelmet fordító, ám a geometriában nem járatos megfigyelők vetnek papírra. Mikoviny Sámuel (1700–1750) mérnök, kartográfus „térképi ideák”, „geográfiai álmok” közé sorolja e rajzolatokat csupán.

³⁷ Lásd Tóth 2007; Romsics 2011: 41–45; Bodnár-Király 2015: 971–986; Kósa i.m. 32–37; Fodor 2006: 26–70.

³⁸ Vörös–Arató 1980: 1055–1149.

Ám a felismerése még nem itatta át érvényre jutó erővel a 18. század középső évtizedeit. Hiszen az egyre pontosabb geográfiai, „kimért” térképekkel párhuzamosan továbbra is készültek a korban az általa csak képszerű képzeteknek nevezett „földabroszok”.³⁹ A korban érvényesülő elvként lép tehát előtérbe az emberi tényezőktől (szubjektivitás, tévedés) minél inkább eltávolított nézőpont követelménye, amely idea a térképek esetében – nem csupán az embertől, hanem még a felméréndő területtől is – független mérési alappont csillagászati módon kimért meghatározásában ölt testet. Az így nyert adat már lehetővé teszi a háromszögelés hibátlanságát, a készülő földabrosz szabatos, azaz a megfigyelőtől független pontosságát.⁴⁰ A 20. század kiemelkedő tudományfilozófusa, Thomas S. Kuhn (1922–1996) nyomán ezek az évtizedek tehát azok, amikor egy döntő lépést tesz a *tudományválság útján* a kartográfia. Nevezetesen az, hogy a paradigmára érvényes *adat* fogalmáról egyre szélesebb megegyezés körvonalazódik. Arról tehát, hogy egy térképészítő mit tekinthet adatnak, milyen eszközökkel nyerheti ki ezeket az adatokat, illetve milyen összefüggések meglátását teremti meg ez az adatbázis. A kartográfiai gyakorlatban ez a folyamat a térképek olvashatóságára, értelmezésére vonatkozik.⁴¹ Ám ezzel párhuzamosan már a *korban* (azaz a 17-18. század fordulóján) megjelentek azok a felvetések – nyugodtan írhatjuk így – szorongó érzések is az egyre pontosabb térképekkel kapcsolatban, amelyeket lényegében csupán az utóbbi évtizedekben, az un. *cartographical turn* elméleti fordulatot hozó paradigmában gondoltak a humántudományok részletesen végig.

Arról van szó, hogy a kartográfia tudománya is felismerte, ahhoz, hogy árnyalt képe legyen az egykori térképírási módokról, mindenképpen figyelembe kell vennie azt a társadalmi és kulturális hálót, amelyben az adott térképek születtek. *Azaz nem lehet eltekinteni a térképek készítésének mozgatórugóitól, egykori működési/működtetési céljaitól.* A térkép – mai szóval – szemiotikai rendszere, vizuális kódjai olyan információkat tartalmaznak, amelyek szándékos és szándékolatlan hatásokat keltenek, akár politikai félelmeket ébresztenek. Elmondható és el nem mondott történetek húzódnak meg az egyes térképszerkesztések mögött.⁴² Olyan események, akaratlanul és a szerkesztő által akár tudattalanul megjelenített tartalmak, amelyek befolyásolják az olvasói dekódolást. Így érthetjük meg azt a szorongást tehát, amit a készülő Lipszky-féle országtérképpel kapcsolatban fogalmazott meg 1799-ben Komárom vármegye. Úgy vélték, hogy a térkép részletessége, a terület belső adott-

³⁹ A korszak kartográfiai gyakorlatáról nagyszerű összegzésként lásd Reisz 2002: 37–40.

⁴⁰ Reisz 2002: 112–118.

⁴¹ Kuhn 2002: 129.

⁴² Döring–Thielmann (Hg.) 2008.

ságainak láthatóvá és mindenki számára elérhetővé tétele *politikai veszélyeket* hordoz. A készülő térkép ugyanis a korabeli megszokott rajzolatokhoz képest túl pontos, az értő szem számára túl sok adat megismerését teszi lehetővé.⁴³

Tudományos nyelven ma meg tudjuk már pontosan már fogalmazni azt a félelmet, amelynek Komárom a 18–19. század fordulóján hangot adott a Helytartótanács felé. A térkép ugyanis a természetéből következően a kulturális jelrendszerek hálójába is pontosan beilleszthető, sőt a térkép egyik plasztikus példája a képmásszerű jelek típusának is. A jelelmélet szerint a térkép tehát ikon, azaz képszerű jel, amely valamiképpen hasonlít a tárgyára. Fontos tulajdonsága a jelrendszeren belül a térképi (képszerű) jelnek, hogy a vevő nyelvektől függetlenül az üzenetet dekódolni képes, hiszen ez a jeltípus vizuális módon, egyetemes eszközhasználattal kódolja a közvetítendő üzenetet.⁴⁴ A térképi egyszerűsítés (generalizálás) jellegét a térkép rendeltetése dönti el. A térkép szerkesztője határozza meg, hogy milyen adatokat, milyen alaptérképre visz fel.⁴⁵ Ám ezzel az alkotó, amint arról fentebb szó volt, olyan jelentésrétegeket, akár felhasználhatósági mezőket (itt pl. védelempolitikai megfontolások) is hozzárendel művéhez, amelyek *nem* voltak szándékoltak. A vármegye tehát e gesztusával nem tett mást, csupán felhívta a figyelmet a Lipszky-térkép, illetve általánosabban a részletes (pontos) térképek kettős élére, hiszen azok „rossz, idegen kézben” akár éppen fordított célokra, azaz a megye ellen is felhasználhatók.

A térbeli elhelyezkedés, távolságok, egymáshoz viszonyított helyek, települések, domborzati formák minél pontosabb megadása a 18. századi utazók, felfedezők, akár magyarországi tájak megfigyelői számára már természetes része volt a beszámolóknak.⁴⁶ A –mai szóval – holisztikus, azaz a teljesség (természet, élővilág, emberi életmód) humboldti leírását célul tűző útbeszámolókat ezért is tekinti a tárgyát és metodikai készletét a 19. század második felében meghatározó geográfia és néprajztudomány ugyanolyan fontos saját szerves előzményeknek is. Hiszen éppen a tudományok elkülönülése, önmeghatározási útja az, amely a fentebb bemutatott országismék, államléíró művek felületességét megbontja, a tudásszerzés igényét elmélyíti⁴⁷. Van azonban egy hangsúlyos különbség az etnográfia és a geográfia térképhasználata között.

1) A kartográfiai gyakorlat a néprajztudományban a kultúra alaktának a legkülönbözőbb szempontú térbeli jellegzetességeinek (variabilitás, átmeneti zónák, karakteres műveltségi tájak) feltárására irányul. Kimondhatjuk továbbá azt is, hogy

⁴³ Reisz 2002: 133.

⁴⁴ Hoppál 1992: 16–23.

⁴⁵ Peirce 2004: 89–107; Török 1987: 143–152.

⁴⁶ Bodrogi (szerk.) 1978; Paládi-Kovács (szerk.) 1985.

⁴⁷ Bodrogi (szerk.) 1978.

a kulturális jelenségek időtapokat átölelő térbeli mozgásának (elterjedés) megértésére a néprajztudomány sajátja maradt.

2) Ám éppen e kutatási tárgy miatt – a geográfiától és természetesen magától a kartográfia tudományától eltérően – a néprajzi térképekre nem *önálló* célként, hanem csupán *kutatási bázisként* tekint az etnográfia.⁴⁸ Ugyanis a néprajztudomány – a diszciplína kutatási tárgyának jellegéből adódóan – a tradicionális műveltség táji tagolódását összegző szintéziseiben már évtizedekkel ezelőtt szolt az éles táji határok kijelölésének lehetetlenségéről⁴⁹, illetve a karakteres kulturális régiók magterületei között kimutatható kulturális átmeneti övekről, zónákról.⁵⁰ Olyannyira, hogy az egyes néprajzi tájakat a térképeken a szerkesztők inkább csupán *elmosódott* szélű foltokként érzékeltetik, vagy csupán maga az adott térség nevének térképen ábrázolt futási alakja jelzi a táj többé-kevésbé megragadható területi elhelyezkedését.

Mindez azt jelenti, hogy a fentebb bemutatott, a térképektől a kétszáz éve elvárt pontosság a puha kulturális folyamatok elemzésében nem lehetséges. Kulturális foltok, *átmenetek* számtalan variációi, elmosódott határok vannak csupán. Mindezt tehát a jelen írás szempontjából úgy összegezhetjük, hogy a 18. században egyre inkább kristályosodó kartográfiai gyakorlat az elmúlt két évszázadban – a tudományok jellegéből adódó elvárásoknak megfelelően – többszálúvá vált.

A kartográfia-történet-írás – köszönhetően e terület magas szintű, felkészült kutatóinak – a magyar tudományosság egyik karakteres ágává vált a 20. században.⁵¹ Jóllehet a térképészetet a közgondolkodás alapvetően a kutatási tárgyában a 19. század második felében letisztuló földrajzhoz köti, viszont a 18-19. század fordulóján az akkor még meglehetősen szórványos kartográfiai felmérés ennél sokkal szélesebb értelmű tevékenység volt. Alapvetően a *környezet* (legyen az még egyben vagy akár külön: természeti és társadalmi) *gyakorlati megismerését* szolgálta.⁵² A térbeli tájékozódás, adatnyerés minél pontosabb igénye (akár katonai, tudományos vagy közigazgatása) egyre finomította azt a módszertant is, amellyel a térképek készültek (háromszögelés, időméréssel hosszúsági fokok meghatározás, ábrázolási módszerek kidolgozás⁵³). Ezek jól ismert, mára alaposan feltárt történetek. Az egyetemes emberi kultúra, egyben népcsoportok, közösségek, egyének életben maradásának elengedhetetlen része volt a környezeti tájékozódás és ezen térbeli eligazodás biztos pontjainak megjelölése és e tapasztalati tudás karcolatok, rajzok, akár képzetes

⁴⁸ Kósa–Filep 1978; Barabás 1963. Elméleti szintézisként lásd ehhez: Borsos 2011.

⁴⁹ Barabás 1963.

⁵⁰ Elméleti tanulmányokat a kérdéstről lásd Paládi-Kovács (szerk.) 1980.

⁵¹ Fodor 2006: 362–367; Fodor 1952–54; Stegena 1980; Papp-Váry 2007.

⁵² Teleki 1917: 142.

⁵³ Bartos-Elekes 2007: 28–33.

„terepasztalok” formájába írt stabil továbbadása.⁵⁴ Ha visszatérünk a 18. század utolsó évtizedeihez, akkor a kérdés az, hogy a korban milyen kihívást jelentett a – mondjuk így – ezen ősi gyökerű „tájékozódási szükségszerűség” a tudományos gondolkodás számára? A választ a *minél részletesebb megismerés és az így elért adatgazdagság ábrázolása igényével* adhatjuk meg:

„Megállapításaikon átsüt az a szemlélet, hogy a térkép valójában a topográfiai viszonyok pontos és hű képét kell, hogy közvetítse a használó számára.”⁵⁵

Azaz egy nagyon fontos *paradigmaváltás* zajlik le a 18. század végén. A térkép fokozatosan *keilép* a képzetes (elképzelt) emberi világból és a megismerő tudományos gondolkodás számára válik segédeszközzé.⁵⁶ Lényegében az ábrázolási pontosság elvárása, nyugodtan fogalmazhatunk, az egzaktság *kényszere* terelte önálló tudománnyá válás felé a kartográfiát.⁵⁷ Az egyre specializáltabb adatbázis egyre differenciáltabb szemléletet követelt meg. Egyre markánsabban körvonalazódik és váltja fel az elterjedestan egyszerű „Hol?”-ját a „Milyen?” már *tudományos* kérdése, amely érdeklődés megnyitotta a kaput a komplex, *genetikus* a „Miért ilyen?” felvetéséhez. Amely problémakör a térképektől olyan *gyakorlati* szerepet várt el, amely a környezet *térbeli összefüggéseinek* megértéséhez nyújt megbízható vizuális rajzolatot. A kartográfia a tudományszakok elkülönülésének és a kutatásterületi specializálódásának 19. századában elindult azon az úton, amely a szükségszerű leegyszerűsítésekkel rendelkező képszerűségével és önálló szimbólumrendszerével a tudományos megismerés sajátos, részben önálló, részben alkalmazotti szerepéhez vezetett el.

Professzionalizáció és intézményesülés

„Magyar Tudományos Akadémia – 200”

A professzionalizáció értelmezésekor több, egymással párhuzamosan, egymást keresztező, sőt néha elkerülő tudománytörténeti szál eredőjeként beszélhetünk csupán. A jól ismert kulcsszavakkal összegzett folyamatok (ismeretbővülés, -elmélyülés, kérdésköri szétágazás, önálló módszertan alakítása, azaz metodikai elkülönülés, majd intézményesülés, felsőoktatás, szakemberképzés) bonyolult háló-

⁵⁴ Stegena 1980.

⁵⁵ Lásd erre példaként a Korabiszky-féle térképről írtakat. Plihál 1999: 43–47.

⁵⁶ Klinghammer 1991: 32.

⁵⁷ Lásd erről a kényszerről a Lipszky-féle térkép készítésének alaposan feltárt körülményeségéről: Reisz 2002.

jában szólhatunk bizonyos tudásformák szakmákká válásáról, diszciplináris kristályosodásáról. Az utóbbi években azonban mind a történelemtudomány, mind az elvileg nem nevesített tudásformákat értelmező néprajztudomány is felismerte, hogy ebben a folyamatban (foglalkozássá válás) megkerülhetetlenek az *egyéni* életutak, személyes teljesítmények, önálló elgondolások.⁵⁸ Azonban van egy olyan nézőpontja is a professzionalizációnak, amely nagyon fontos egy-egy szakterület önállósá válásában, és amely aspektus napjainkig érő és általánosan érvényes hatóerővel rendelkezik, ha intézményekről, képzésekről, önálló szakterületekről beszélünk. Nem másról van itt szó, mint a *társadalmi közbizalomról*. Hiszen a professzionalizáció lényegi sajátossága, hogy a társadalom az általa fenntartott – jelen írás esetében – statisztikai adatokat és térképeket szolgáló intézményeket, az ott tevékenykedő kutatókat, közszolgákat, akár általuk kiadott (egyetemek) tudományos fokozatot, címeket *hitelesnek* fogad el. A nemzeti közösség rábízta az adott szakmák intézményeire a különböző specifikus szolgáltatások feladatát, a szakma képzését az adott iskolákra, egyetemekre, amely intézményekben végzetteket, e közbizalom alapján a társadalom – természetes módon – okleveles, legitim tudáshordozóként tart el.⁵⁹ Habár az államszervezet egyre bonyolódó szövete, a polgári közigazgatás, és egyáltalán, az állam modernizációjának 19. századi igénye kikényszerítette az egyre elmélyülőbb szakspecifikus tudást, intézményhálót, ám a közbizalomra épülő társadalmi szerződés háttere (pl. nemzetállami szükségesség felismerése, fenntartási költségek elfogadása, a közjó gondolatának sikere) nélkül intézményesülő tudományosságról nem beszélhetnénk. A tudományos differenciálódás, képzés, illetve ismeretalkalmazás és alap kutatás a 19. század végére igen bonyolult szövetté nem formálódhatott volna meg. Ez az a látószög – közbizalom –, ahonnan rátekinthetünk az Akadémia szerepére a 19. század felméréseire, az ország állapotát egyre elmélyültebben bemutató művek, térképek elkészülésében.

LEÍRÓSTATISZTIKA ÉS AKADÉMIA

Az adatfeltáró kutatásokat végző Bél Mátyás már 1735-ben tervezetet készített egy Magyar Tudós Társaság alapításáról, amelynek célját a közösség hasznára (és bizalmára) szolgáló tudósok egybegyűjtésében jelölte meg. Jóllehet Bél elsődlegesen hazafias érzelmek vezették, ám alapvetően praktikus megfontolások irányították, hiszen a Társasággal a kutatások egyeztetését, a tudományos ösztönzést és az eredmények széleskörű ismertetését szerette volna elősegíteni. Amint arról

⁵⁸ A kérdésről l. a Korall című folyóirat tematikus számának tanulmányait. *Korall*. (2010) 42. (Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció.) Néprajzban: Keszeg (szerk.) 2005.

⁵⁹ Ha ez a bizalom sérül, akkor akár intézmények, képzési helyek meg is szűnhetnek.

fentebb szó volt, a 18. században meginduló egzakt kutatási igény alapján lezajló fokozatos tudományos szakosodás lassan elkülönülő ágainak – természet, társadalom, műveltség – mindegyikén megjelent egy ilyen Társaság formálására az igény. Egy akkora vállalkozás, amibe Bél Mátyás belevágott, szinte magától értetődően követelte meg a csapatmunkát, az adatszolgáltatás és feldolgozás egyenletességét, azaz egy olyan országos, kutatói közösség létrehozását, amelynek tagjai hasonló képzést kaptak, hasonlóan gondolkodnak ismeretről, ismeretszerzésről és ezen tudáselemek leírásáról, feldolgozásáról. Habár Bél az MTA megalapítása előtt háromnegyed évszázaddal halt meg, ám európai példák nyomán igen korán felismerte, hogy tudományról folyó beszélgetések, sőt intézményesített formák nélkül nem lehet kutatóként hatékonyan tevékenykedni.⁶⁰

Jóllehet a 18-19. század fordulójának évtizedeiben egyre pontosabb és országos hatókörű adatbázisokra támaszkodó, a korabeli tudományos normáknak megfelelő leíróstatisztikai munkák születtek (Korabinszky János, Vályi András, Schwartner Márton), a statisztikatudomány alakulásában, intézményesülésében, szervezetének kiépülésében az MTA szerepét értelemszerűen a 19. század harmadik évtizedétől vethetjük fel.

A Bél Mátyás által is szorgalmazott Társaság első, tényleges szerepéhez tehát nem az országismék elkészítésének klasszikus korában, hanem később, a 19. század közepén kiemelkedő statisztikusnál, kései államisme-írónál, Fényes Eleknél (1807–1876) jutott, akit tudományos tevékenységéért igen fiatalon, 1837-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választottak. Fényes tevékenysége a tudományelágazások korában zajlott, ugyanis a 19. század közepe az az időszak, amikor az országismék által összegzett adatok már nem voltak elegendők a polgári állam számára. Egyre bővülő, egyre gazdagodó ismeretek lehetőségét pedig a kérdésfeltevési mélyülés és módszertani szakosodás teremthette csupán meg. Az országleírásokból alapvetően a statisztika és leíró geográfia vált ketté, ám számon tartja a történettudomány, a közgazdaságtan és az etnográfia is e műveket úgy, mint amelyek hozzájárultak saját tudományuk alakulásához.⁶¹ Fényes munkásságát a szaktudományok történetírása a *hitelesség*, a *megbízhatóság* kulcsszavaival foglalja össze olyan életműként, amely az elvárt akadémiai elvnek teljesen megfelelt. Hiszen Fényes *magyar* nyelven alkotott, ezzel a magyar szaknyelv megteremtéséhez, szabatos alkalmazásához járult hozzá, illetve precíz és hatalmas adatkészletére támaszkodó *objektív* pontosságával mércét állított a későbbi korok számára.⁶² Ám az érlelődő közbizalmat nem csak szemléletével, hanem az Akadémián belül megvalósítandó céljaival is kivívta. Hiszen:

⁶⁰ R. Várkonyi 1975: 16–27.

⁶¹ Fodor 2006: 562–563.

⁶² Paládi-Kovács 1976.

„Eközben, 1848 májusában már lázasan dolgozott az Országos Statisztikai Hivatal kiépítésén mint a Szemere vezette Belügyminisztérium főtanácsosa. Régi álma ért a megvalósulás küszöbére. Hiszen már 1841-es akadémiai előadásában – első népességstatisztikai összegzésében – felvetette az évenkénti összeírások gondolatát. Szemere Bertalan az Ausztriától független statisztikai hivatal eszméjét kezdettől fogva támogatta. Erre vonatkozó javaslatát egyszer már az 1844-es országgyűlés elé vitte, s a diéta el is fogadta a Szemere vezette bizottság által kidolgozott törvény tervezetet, de aztán a statisztikai hivatal felállításának ügye is elodázódott a többi reformmal együtt. Így történhetett, hogy 1848. április 27-én Szemere és Fényes hamar megállapodott a tervezetben, s május 5-én már a nádor asztalán feküdt Szemere felterjesztése, amelyben Fényest ajánlotta az új hivatal vezetőjének.”⁶³

Fényes Elek tehát nem csupán egy fontos szakpolitikai kérdést (rendszeres népszámlálások) vetett fel, hanem tudományintézmény létrehozását is kezdeményezte, amely hivatal csak majd húsz évvel később jöhetett lére (Központi Statisztikai Hivatal, 1867). Fényes azon igyekezett, hogy az Akadémia eredményesen betöltsse korabeli küldetését. A magyar nyelv ápolása, tudományos párbeszéd szorgalmazása, adatfeltáró kutatások elősegítése mellett hangsúlyt fektetett a korban még igen furán hangzó „tudománynépszerűsítésre” is, hiszen agárelőadásokat tartott jobbagyoknak, mezőgazdasági naptárt szerkesztett a parasztság számára. Fényes is azok sorába tartozott, akik a tudomány, az Akadémia iránti *közbizalmat* erősítették. Ezzel a viselkedésével, szakszerűségével Fényes is hozzájárult ahhoz, hogy a statisztika mint önálló tudomány beépüljön a honi kutatási hálóba. Majd intézményt és önálló költségvetést kapjon.⁶⁴

KARTOGRÁFIA ÉS AKADÉMIA

Jóval nehezebb a 19. század majd háromnegyedének kartográfia tevékenysége és a Magyar Tudományos Akadémia közötti kapcsolatról szólni, hiszen a hazai polgári térképészet igen későn, csak a 19-20. század fordulóján önállósodott, ám akkor is a geográfia tudományának egyik alkalmazott ágaként. Ha tehát kartográfia és Akadémiai viszonyáról és arról a bizonyos közbizalomról beszélünk, akkor részben a katonai térképészetről, részben a leíróföldrajzról kell szólni, hiszen komolyabb elméleti és módszertani megoldások a katonai kartográfia bizalmas területén születhettek, amelyekhez a civil tudományoknak nem sok beleszólások volt. Olyannyira, hogy a honi polgári térképészetet is műszaki és/vagy hadi térképészeti kiképzést kapott volt katonatisztek honosították magas színvonalon meg.⁶⁵ Példa

⁶³ Paládi-Kovács 1976: 70–71.

⁶⁴ Kosáry 1975: 68–69.

⁶⁵ Fodor 1952: I.

erre Hatsek Ignác (1828–1902) tevékenysége, aki a szabadságharcban (1848–49) hadnagyként szolgált, majd a 19. század második felében a Statisztikai Hivatalban kartográfusként dolgozott, elkészítve – többek között – *Magyarország magassági és vízrajzi viszonyainak térképe* (1:666 000, 1880) című munkáját, illetve 81 lapos megyei térképsorozatot (1880). Ugyanitt említhetjük Kogutowicz Manót (1851–1908), aki műszaki katonai iskolát végezve vált képzett haditérképésszé, majd a leszerelése után már középiskolai tanárként ismerte fel a térképi szemléltetőeszközök égető hazai hiányát.

A 19. század második felében (tehát azt MTA megalakulása utáni évtizedekben) nagy horderejű térképészeti munkák továbbra is a hadsereg kötelékében zajlottak. Példa erre a II. (1806–1869) és a III. (1869–1887) katonai felmérés, amelyek az egész Birodalom, illetve Monarchia felmérését irányozták elő. A polgári térképírás-történetben tehát a kartográfiai gyakorlatot nem az átfogó, nagy területek (ország) felmérései (hiszen azok katonai kézben voltak), hanem mérnökök és egyházi emberek regionális szintű, a legváltozatosabb tematikájú munkái képviselik.⁶⁶

Mindez azt jelenti, hogy nem az Akadémia szerepében, hanem *másból* kell keresnünk azt a közbizalmat a kartográfia esetében, amely a társadalmi helyét erősítette. Amint az Akadémia az országisme-írás tudományos elmélyülését, így kutatási részterületekre bontását, közhasznának felismerését, elfogadását segítette, úgy azt mondhatjuk, hogy ezt a szerepet a 19. század közepétől a kartográfiai esetében az *iskolák, az iskolai nevelés* töltötte be. Hiszen ezekben az évtizedekben (1850–70) a kartográfia területén komolyabb értékek (falitérképek, Atlaszok) csupán az iskolai térképellátás számára készültek.⁶⁷ Azonban van ennek a helyzetnek egy olyan, a tudománytörténet-írásokban nem igazán hangsúlyozott, ám lényegi, hosszútávú hozadéka, amely a *magyar műveltségben* megerősítette a térképek szerepét, az értő térképolvasás súlyát, így a *térképbe vetett bizalom* megteremtését. Hiszen olyan – mondjuk ki nyugodtan – térképremekek, esztétikai értéket képviselő mives földabroszok jelentek meg a tantermek falain, atlaszlapokként amelyek nem csupán tájékoztattak, hanem esztétikai élményt is nyújtottak a tanulóknak. A hatalmas, szinte falnyi méretű térképek jelentősége azonban elsősorban didaktika szempontból volt fontos. Arról van szó, hogy a kötelező geográfiaoktatás elsajátította a diákokkal a térképek nem is olyan egyszerű dekódolását, azaz értelmezését. Oly módon, hogy a tanulók készség szinten ismerjék a térképi jelek, szimbólumok rendszerét⁶⁸. Mi más, ha az eredményes szaktárgy-oktatás és az ifjúságot jó minőségben, színesben kivitelezett nagyméretű térképek azok, amelyek a kartográfia iránti *közbizalmat* megteremthették? (Amely bizalomnak jóval később, az első világháborút lezáró

⁶⁶ Fodor 1953: II. 208–223, Klinghammer 1991: 8–38; Török 1997.

⁶⁷ Fodor 1953: II. 246–247.

⁶⁸ Az oktatástörténetet igen részletesen lásd Fodor 2006: 395–472.; Külön a 19. század iskolai térképremekeiről: lásd 71. jegyzetben, illetve Fodor 1954: III. 359–367.

békefolyamat keretében készült magyar térképek társadalmi elfogadásánál, közösségi normává emelkedésében lesz kiemelkedő szerepe.)

Amint arról az előzőekben szó volt, a polgári térképészet tehát a katonai gyökerű kartográfia mellett jórészt a geográfia részterületeként formálódott. Egy olyan tudományon belül, amelyet az MTA megalakulása közvetlenül nem érintett:

„Hogy mi volt oka a természettudományi földrajz tudományos művelői és akadémiai képviselői hiányának, annak valószínűleg nem egyetlen magyarázata lehetséges, de egyik mindenesetre az, hogy az akadémia egészen humanisztikus tudományos szemlélet jegyében élt, s maga a geográfia is elvesztett e természettudományos célkitűzéseinek jelentékeny részét és az államismék járványával politikai-statisztikai szemléletű és célkitűzésű, történelmet, alkotmánytant, közigazgatási tudnivalókat, gazdaságtant, statisztikát egymás mellé dobáló lexikális tudáshalmaznak adott helyet.”⁶⁹

A földrajzi kutatásokba az akadémiai szervezőerő majd az Akadémia megalapításánál jóval később, a 19. század második felében lépett be kutatókon és e kutatók szakmai társaságot és egyetemi tanszéket létrehozó tevékenységében. Ez az a tudomány – földrajz –, amelynek alakulástörténetében az MTA is szerepet játszott. Köszönhető ez elsősorban Hunfalvy Jánosnak (1820–1888), aki az MTA tagjaként (1865) szervezte meg a geográfia első hazai önálló egyetemi tanszékét (1870), majd vállalt aktív szerepet a Magyar Földrajzi Társaság megalakításában (1872). Hunfalvy nem csupán szervezői erejével, hanem szakmai tevékenységének minőségével, mélységével is hozzájárult az MTA társadalmi tekintélyének, közbizalmat kivívó elfogadásának folyamatához. Hunfalvyt a tudománytörténet-írás ugyanis a szigorúan vett *tudományos geográfia* megalapítójának tekinti, aki felderítő kutatásaival, kritikai meglátásaival, a tényekhez való ragaszkodásával a megalapozatlan spekulatív gondolkodásnak nem adott helyet a földrajztudományban. E szemlélettel igazított ki megjelent írásokat és szólt egzakt szakmaisággal az általa a geográfia szerves területévé tett kartográfia gyakorlatában született nem pontos *térképekről*.⁷⁰

*

A fel nem mért, ismeretlen, homályos képzetekben megfogalmazott tájakkal, a térkép által egykor csak foltokkal jelzett terra incognita vidékein élő óriások, szörnyek, mitikus lények elképzelt, ám valósnak vélt világával a folklór nagy örömmel találkozik, kutatja és betöltekezik vele. Ám egy állam uralkodó elitje, amely az ország/birodalom hatékony működését, szervezését tűzte ki célul, a

⁶⁹ Fodor 2006: 60.

⁷⁰ Szabó 1980: 165–166.

18/19. század fordulóján már aligha. Ez a felismerés vezette el az államisme-írás művelőit azoknak a céloknak a felismeréséig, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia a küldetésében megfogalmazott. A magyar nyelv és szaknyelv ápolásának, megteremtésének szükségességéhez. Kutatói közösség megszervezésen igényéhez, amely társulat keretét ad a folyamatos tudományos párbeszédhez, kölcsönös ismeretátadáshoz, és hozzájárul e tudós társaság végtére is a honi tudományosság erősítéséhez és egy sokszálú intézményi hálózat kiépüléséhez.

Irodalom

- AMBRUS Gergely
2007 Pozitivizmus. In Boros Gábor (főszerk.): *Filozófia*. 940–954. Budapest: Akadémiai Kiadó
- BARABÁS Jenő
1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- BARTOS-ELEKES Zsombor
2007 *Bevezetés a térképészetbe*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó
- BATTIZI András
1935 *Vályi András élete és munkássága*. Budapest: Sárkány Nyomda
- BÉKÉS Vera
2007 A göttingai paradigma. In Gurka Dezső (szerk.): *Göttingen dimenziói*. 23–40. Budapest: Gondolat
- BÉL Mátyás
1735–1742 *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. Bécs
- BODROGI Tibor (szerk.)
1978 *Messzj népek magyar kutatói I-II*. Budapest: Gondolat
- BODNÁR-KIRÁLY Tibor
2015 Államleírás és „a statisztika elmélete” a 18–19. század fordulóján. *Századok*. 151. 5. 971–986.
- BORSOS Balázs
2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája. I-II*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet
- CHAUNU Pierre
1998 *Felvilágosodás*. Budapest: Osiris
- KEHLMANN, Daniel
2019 *A világ fölmérése*. Budapest: Magvető Kft.
- DÖRING, Jörg – THIELMANN, Tristan (Hg.)
2008 *Spatial Turn. Raumparadigma in der Kultur- und Sozialwissenschaften*. Bielefeld: Suhrkamp
- ERIKSEN, Thomas Hylland – NIELSEN, Finn Sivert
2021 *Az antropológia története*. Budapest: Gondolat

- FÉNYES Elek
1836-1841 *Magyarországnak s' a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapot statisztikai és geographiai tekintetben.* Pest
- FODOR Ferenc
1952-54 *A magyar térképírás I-III.* Budapest: Honvéd Térképészeti Intézet
- FODOR Ferenc
2006 *A magyar földrajztudomány története.* Budapest: MT FKI
- FOUCAULT, Michel
1999 A tudományok archeológiájáról. In Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenben.* 169–199. Debrecen: Latin Betűk
2000 *Szavak és a dolgok.* Budapest: Osiris Kiadó
2001 *A tudás archeológiája.* Budapest: Atlantisz
- GURKA Dezső
2010 A Göttingen-kutatás hagyományairól és újabb eredményeiről. In Gurka Dezső (szerk.): *Göttingen dimenziói.* 9–22. Budapest: Gondolat
- GYÁNI Gábor
2018 A statisztika mint konstruált és/vagy objektív történeti adat. *Statisztikai Szemle.* 96. 3. 245–254.
2020 A történeti tény. In Gyáni Gábor: *A történeti tudás.* 37–51. Budapest: Osiris
- HÁRS Endre
2012 *Herder tudománya.* Pozsony: Kalligram
- HOPPÁL Mihály
1992 *Etnoszemiotika.* Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék
- KEMÉNYFI Róbert
2002 *A gömői etnikai termozáik.* Komárom–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum
2023 *A reformkor hajnala. Muzeumcafé.* 93–94. 207–229.
- KESZEG Vilmos (szerk.)
2005 *Specialisták. Életpályák és élettörténetek 1-2.* Kolozsvár: Scientia
- KINCZLER Irén
1998 *Bél Mátyás.* Piliscsaba: Fében Bt.
- KLINGHAMMER István
1991 *A kartográfia kialakulása napjainkig.* Budapest: ELTE–MTA
- KORABINSZKY János Mátyás
1786 *Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn.* Pozsony
- KOSÁRY Domokos
1975 Társadalomtudományok. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975.* 52–69. Budapest: Akadémiai Kiadó
1983 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- KÓSA László
1989 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest: Gondolat
- KÓSA László – FILEP Antal
1978 *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Budapest: Akadémiai Kiadó

- KOVACSICS József
 1963 Bevezetés a történeti demográfia forrásainak tanulmányozásába. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest: Közgazd. és Jogi Kvk.
- KUHN, Thomas S.
 2002 *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris
- MAGDA Pál
 1819 *Magyarország és a határ őrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
 1976 *Fényes Elek*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)
 1980 *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához*. 7. Budapest. MTA Néprajzi Kutató Csoport
- 1985 *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Budapest: Gondolat
- PAPP-VÁRY Árpád
 2007 *Térképtudomány*. Budapest: Kossuth
- PEIRCE, C. S.
 2004 A jelek felosztása. In Kárpáti Eszter (szerk.): *Szöveggyűjtemény a szemiotika tanulmányozásához*. 89–107. Budapest: Aula
- PLIHÁL Katalin
 1999 A Townson által használt Korabinszy-féle Magyarország-térkép. In Rózsa Péter (szerk.): *Robert Tonnsion utazásai Magyarországon*. 43–47. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
- REISZ T. Csaba
 2002 *Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében*. Budapest: Cartofil
- ROMSICS Ignác
 2011 *Clio bővületében*. Budapest: Osiris
- ROPOLYI László – SZEGEDI Péter (szerk.)
 1999 *A tudományos gondolkodás története*. <https://ttk.elte.hu/dstore/document/849/book.pdf> (A letöltés dátuma: 2025. 09. 10.)
- R. VÁRKONYI Ágnes
 1975 A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825–1831. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. 16–27. Budapest: Akadémiai Kiadó
- SCHWARTNER Márton
 1798 *Statistik der Königreichs Ungern*. Pest
- STEGENA Lajos
 1980 *Térképtörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó
- SZABÓ József
 1980 *Hunfahy János*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- SZABÓ József
 2020 Humboldt kozmosza. In Bernáth Árpád (szerk.): *Felfedező utazások térben és időben*. 15–33. Budapest: Gondolat

SZELESTEI N. László

1989 *Irodalom- és tudománysszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790.* Budapest: OSZK.

1993 Előszó. In Szelestei N. László (sajt. rend.): *Bél Mátyás levelezése.* Budapest: Balassi

SZ. KRISTÓF Ildikó

2020 Alexander von Humboldt Magyarországon: tudományos kapcsolatok és eszmetörténeti hatások. In Bernáth Árpád (szerk.): *Felfedező utazások térben és időben.* 35–69. Budapest: Gondolat

TELEKI Pál

1917 *A földrajzi gondolat története.* Budapest: Kilián Frigyes utóda m. kir. egyetemi könyvkereskedő-Szerző kiadása

TÓTH Gergely

2007 *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése.* ELTE BTK doktori értekezés https://www.academia.edu/2987781/T%C3%93TH_GERGELY_B%C3%A9l_M%C3%A1ty%C3%A1s_Notitia_Hungariae_novae_c%C3%ADm%C5%B1_m%C5%B1v%C3%A9nek_keletkez%C3%A9st%C3%B6rt%C3%A9nete_%C3%A9s_k%C3%A9ziratainak_ismertet%C3%A9se_Creation_History_of_M%C3%A1ty%C3%A1s_B%C3%A9l_s_Notitia_Hungariae_Novae_and_Description_of_its_Manuscripts_PhD_Thesis_Budapest_2007 (A letöltés dátuma: 2022. 12. 28.)

TÖRÖK Zsolt

1987 A térképi modell dialektikája. *Földrajzi Értesítő.* XXXVI. 1–2. 143–152.

1997 A magyar polgári térképkiadás. In *Karátson Dávid* (főszerk.): *Pannon Enciklopédia. Magyarország földje.* <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/magyarorszag-foldje-1D58/magyarorszag-terkepi-abrazolasa-1E23/a-magyar-polgari-terkepkiadas-torok-zsolt-1E53/> (A letöltés dátuma: 2025. 01. 05.)

VAN DEN BRINK, Gisjbert – VAN DER KOOI, Cornelis

2022 *Keresztény dogmatika.* Kolozsvár: Exit

VÁLYI András

1796-1799 *Magyarország leírása I-III.* Pest

VÖRÖS Károly – ARATÓ Endre

1980 Kulturális fejlődés Magyarországon (1790–1848). In Mérei Gyula (szerk.): *Magyarország története 1790–1848.* II. 1055–1149. Budapest: Akadémiai Kiadó

WELLMANN Imre

1984 Bélmátyás munkássága. In *Bélmátyás, Magyarország népének élete 1730 táján.* Budapest: Gondolat

Robert Keményfi

AN EXPLORATION OF SOCIETY AND SPACE
*NATURAL AND BUILT ENVIRONMENTS AS A CHALLENGE TO BE
EXAMINED*

This study pursues two objectives. On the one hand, it aims to demonstrate in what way, at the end of the 18th century, society became a measurable factor, what tools and implements were utilized to transform social characteristics into quantitative data, and what sort of new science (statistics) took shape from this approach. On the other hand, it addresses the question of how the data thus obtained about society influenced the methodological set of tools of the emerging field of cartography and the accuracy of cartographic representation. Following the analysis of these roots, the study seeks to provide a comprehensive assessment of the 19th-century history of these two individual fields by examining the extent to which the circumstances of their inception shaped the research directions of both statistics and cartography during the period when these sciences were forming and crystallizing.

Magyar-cigány együttélési helyzetek

A „Kisvilágok” dokumentumfilm-sorozat konceptiója és gyakorlati értéke

BICZÓ GÁBOR

Bevezetés

Az elmúlt években az *AntRom Filmműhely*ben, két dokumentumfilm-sorozat keretében közel húsz olyan film készült el, amelyek középponti témája a magyar-roma etnikai együttélési helyzetek egy-egy figyelemreméltó összefüggésének a vizsgálata volt.¹ A Műhely egyik aktuális sorozata a *Kisvilágok* címmel 2018-2022 között gyártott kilenc epizódban elemzi különböző kelet-magyarországi települések példáján keresztül a többségi-kisebbségi együttélés kérdéseit.² Jelen írás a sorozat elméleti koncepciójának bemutatásával és a filmek praktikus értékével, használatának lehetőségeivel foglalkozik röviden, rámutatva arra, hogy a sokszor krízishelyzetként értékelt etnikai együttélési szituációk mögött a sikeres lokális gyakorlatok számtalan példáját fedezhetjük fel. A dokumentumfilm-műfaj pragmatikus jelentőségének két kitüntetett vetülete, a pedagógiai alkalmazás és az ismeretterjesztő szándék a *Kisvilágok* sorozatban arra az egyszerű és közhelyességet tekintve is mélyen igaz megállapításra apellál, amely szerint a legnagyobb hazai nemzeti kisebbségi közösség, a cigányság társadalmi integrációjának elsődleges akadály a többség és a kisebbség kölcsönös tájékozatlansága. A jelenséget a téma iránt érdeklődők gyakran társadalmi krízisként azonosítják, amelynek feloldása általános társadalmi közügy.

¹ Az *AntRom Filmműhely* a Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Karán szerveződött tudományos alkotóközösség. Az antropológiai szemléletű dokumentumfilmek tárgya jellemzően a lokális vidéki társadalmakban megfigyelt együttélési helyzetek és ezek vizuális eszközökkel megvalósított elemzése. Vö. Szabó 2019a: 47–64.

² A *Kisvilágok* filmsorozat helyszínei: Kisköre, Tiszalök, Hajdúdorog, Nagyecsed, Hosszúpályi, Hodász, Nyírvasvári, Mérk és Sáp települések.

A *Kisvilágok* elméleti háttéréről³

A filmsorozat koncepciója fokozatosan fejlődött és vált a szerzők látásmódját meghatározó tudatos elméleti alapállássá. A *Kisvilágok* ötlete több párhuzamosan érvényesülő tapasztalat kombinációjának eredményeként került megfogalmazásra.

A legfontosabb felismerés kétségtelenül az elmúlt néhány évben közel harminc településen végzett rövidebb-hosszabb terepkutatáshoz köthető közvetlen tapasztalatokból vezethető le. Ezek szerint a keleti és az északkeleti országrész vidéki perifériális helyzetű településeinek általános társadalmi folyamatait meghatározó trendek a színterek gyökeres átrendeződéséről árulkodnak. Az ismert etno-demográfiai folyamatok eredményeként regionális léptékben megfigyelhető, hogy települések sokaságán válik jellemző helyzetű a helyben maradó, kevésbé mobilis előregedő magyar közösség és egy jóval fiatalabb, folyamatosan növekedő lélekszámú, alapvetően hátrányos és szegény státuszú roma közösség együttélése. A külső megfigyelő szemszögéből általában oppozícióként látott kapcsolatviszony első pillantásra általánosnak tetsző sémája mögött a terep szituatív realitásából kiinduló antropológus tapasztalatai szerint megannyi együttélési variáció, lokális társadalmi képlet bújik meg. Másként fogalmazva, a kortárs magyar-roma együttélési helyzetek példái olyan egyedi esetek, amelyek tényleges értelmezése csak a szigorú értelemben vett lokális sajátosságok megismerésének tükrében valósulhat meg.

A *Kisvilágok* sorozat kifejezett célja a program koncepciójának megfogalmazásától kezdve, hogy az együttélési színterek partikuláris jellemvonásait láthatóvá tegye. A kiinduló gondolat, mely szerint minden életvilág olyan komplex, autonóm, megismételhetetlenül összetett társadalmi helyzet, amit csak a saját működési feltételeinek az elsajátítása alapján lehet megérteni, valójában két egymást erősítő meglátásból ered.

Claudio Magris, olasz kortárs író eredetileg 1997-ben megjelent és az esszé műfajában napvilágot látó művével, *Kisvilágok*, egészen sajátos megközelítésben tárgyalja, elsősorban közvetlen környezete, az adriai partvidék és általában Közép-Európa szellemi földrajzát.⁴ Választott írói perspektívájából a társadalmi valóságunkat alkotó mikrokozmoszok architektónikája mind-mind önmagában figyelemreméltó. Magris értelmező megközelítésének a generáltézisek és az ennek alapját képező hasonlóságok helyett a differencia, a sajátság áll a középpontjában, amit pedig a részletek, a jelenségek finomszerkezetének megfigyelt és értelmezett összefüggései engednek feltárni.

Antropológiai kutatási tapasztalataink, a terep valósága szerint a kortárs magyar-roma együttélési helyzetek olyan sokváltozós lokális rendszerek, amelyek

³ A filmeket lásd: <https://gygyk.unideb.hu/node/507>

⁴ Magris 2012.

megértésében Magris filológiai igényű mikroperspektívája sokat segíthet. Az erőviszonyok, az interakciók természete és az azokat szabályozó helyi normák és elvárások, az együttélés lokális története, a közösségek működésében szerepet vállaló aktorok és véleményvezérek hatása mind megannyi szituatív tényező, amelyek értelmezése nélkül a megfigyelő csak felületes megállapítások megfogalmazására képes. A *Kisvilágok* dokumentumfilmsorozat fontos céljának tekinti, hogy a bemutatott helyeket és az együttélést kifejezetten a lokális sajátosságok mentén tárja fel. Ez a megközelítés a szerzők véleménye szerint alkalmas arra, hogy a magyar és roma közösségek kapcsolatainak árnyalt és összetett jellemzőit hitelesen közvetítse.

A filmsorozat szituatív látásmódjának érvényesítése azonban nem csupán a magrisi értelemben vett valóság- és részletközeli leírás igényében jut érvényre. A *Kisvilágok* koncepcionális értelemben erőteljesen támaszkodik a modern antropológiaelmélet néhány kortárs alapvetésére. A színterek filmes ábrázolásánál figyelembe vett módszertani értékű technika, a Clifford Geertz nevével fémjelzett sűrű leírás koncepciója fontos gyakorlati funkciót tölt be a *Kisvilágok* ábrázolásában. Amint az jól ismert, a késő 20. század egyik legnagyobb hatású antropológusa dolgozta ki az interpretív irányzatnak elkeresztelt törekvést, ami alapvető szemléleti változást eredményezett a tudásterületen.⁵

Geertz álláspontja leegyszerűsítve az volt, hogy be kell látni, az antropológus a tanulmányozott és a számára idegen életvilágokat közvetlenül nem tudja megismerni. A megállapítás bonyolult filozófiai antropológiai elemzések eredményeként került kifejtésre. Geertz szerint az antropológiai megértésében elsődleges szerepet játszik a tanulmányozott kultúrában élő „benszülött”, aki képes arra, hogy narratíváin keresztül értelmezze azt a világot, amiben él. Szerinte a kultúrájában benne élő személy nem csak a legjobb ismerője az életvilágának, de egyúttal az értelmező szövegein keresztül a leghitelesebb képviselője is annak. A kutató módszertani eszközökkel a tanulmányozott életvilágot reprezentáló személyt olyan helyzetbe hozza kérdéseivel, hogy az reflexív tudatossággal és autentikus ismereteire alapozva képes megvalósítani kultúrája értelmezését. Ebben az összefüggésben az antropológiai feladat itt az értelmező helyzet megkettőződésére alapozva azt jelenti, hogy a kutató a vizsgált kultúra elemzését a helyben élők saját életviláguk értelmezésére alapozott szövegeinek a tanulmányozására alapozza. A geertzi megközelítés az antropológiai kutatás fókuszpontjába a narratívák rendszereként, az egyfajta „szöveggént” felfogott kultúra paradigmáját állítja. A kutató feladata, hogy a narratívák rögzítését követően azokat átfogó értelmezés tárgyává téve fogalmazza meg következtetéseit. A módszertani jelentőségű újítás a tudásterület tudománytörténetéből kirajzolódó folyamatok eredményeként a kortárs beállítódást, az

⁵ Geertz 1994: 170–199; Biczó 2018: 125–158.

úgynevezett posztmodern és posztkritikai antropológiát alapvetően meghatározza.⁶

A *Kisvilágok* szereplőinek megszólalásai olyan értelmező narratívák, amelyekben a beszélők a ricoeuri értelemben az identitást meghatározó lényegi összefüggéseken keresztül tudósítanak életvilágaikról.⁷ Ez egyszerre jelenti azt, hogy minden narratíva a szerző perspektívájából megkonstruált szubjektív világgént engedi látni az adott hely jellemvonásait, és magyarázza ezen keresztül annak tulajdonságait. A *Kisvilágok* ontológiai lényege, hogy az nem más, mint az abban benne élők narratív konstrukciója. A kutató tájékozódását ennek belátásához kell igazítani figyelemben tartva azt a tényt, hogy bármely *Kisvilágban* a potenciálisan fellelhető értelmező narratívák száma mindig meghaladja azoknak a felgyűjtésére vállalkozó kutató kapacitását, vagy megismerő képességét. Ráadásul, ahogy ezt Geertz elméleti megállapításaiból tudjuk, a kutató előtt feltáruló narratív interpretációs horizont egyes elbeszélései általában tartalmukat tekintve vagy elemzési megállapításaik lényegét figyelembe véve egymásnak ellentmondó, rivalizáló szövegvilágként állnak előttünk.⁸

A *Kisvilágok* filmsorozat epizódjaiban alkalmazott interjúmódszerek segítségével a szerzők minden esetben interpretív beállítódással törekedtek a narratívák rögzítésére. Ennek eredményeként az egyes helyszíneken az ottéló megszólalók belső nézőpontján keresztül nyerhet betekintést a néző a magyar–roma együttélési helyzetek lokális sajátosságaiba. A filmek megszerkesztésének fontos szempontja, hogy a helyi társadalmak különböző csoportjait képviselő nézőpontokat azonos súllyal láttassa. Ez az eljárás azt eredményezi, hogy a helyszínek életvilágát reprezentáló társadalmi diskurzus akár ellentétes álláspontot képviselő megszólalásokból előálló narratív szerkezete a befogadót aktív értelmező erőfeszítésre ösztönzi. Mindez azt is jelenti, hogy a *Kisvilágok* epizódjaiban a szerzők tudatosan törekedtek az egyes helyszínek etnikai együttélési viszonyait elemző narratív horizont a lehető legátfogóbb formában történő bemutatására, tehát minél több „jellemző nézőpont” kiemelésére. Az, hogy a filmkészítők szemszögéből mi a „jellemző nézőpont” nem önkényes döntés eredménye. A filmsorozat helyszíneinek többsége túlnyomóan olyan lokális színtér, amit a készítők korábbi kutatásaikból, az előzetes terepbejárásokból jól ismernek.⁹ A filmkészítők a narratívák összeválogatásakor és

⁶ Biczó 2018: 159–270.

⁷ Ricoeur 1984.

⁸ Biczó 2019.

⁹ A filmkészítés és az antropológiai terepkutatás közötti szerves kapcsolat jó példája a Nagyecsedden éveken keresztül folyó komplex vizsgálatok folyamata. Az itt forgatott és *A hídon túl* címmel elkészített dokumentumfilm előzményének tekinthető a korábban megvalósult és az együttélési kapcsolatviszonyokat feltáró terepmunka. Lásd Szabó 2019b.

a film megszólalóinak meghatározásakor a helyszínre vonatkozó előzetes és átfogó ismeretek tükrében hoznak döntést.

A *Kisvilágok* sorozat ezek szerint esetpéldák sokasága, amely amellet érvel, hogy a kortárs magyar–roma együttélési helyzetek megértésének előfeltétele annak a belátása, hogy csak a szituációk partikuláris valóságára vonatkozó megfigyelések és elemzések függvényében lehetséges hiteles kijelentések megfogalmazása. Mindezzel szemben az általánosító és leegyszerűsítő generáltézisek, sémák és osztályozó modellek alkalmazása az értelmező fókusz elvonja a *Kisvilágok* lényegéről, arról, hogy képesek legyünk figyelemben tartani: az ottélők szempontjából a világ közepe, ahol érdemes egy életet leélni.

A *Kisvilágok* gyakorlati értéke

A filmsorozat keletkezéstörténetében több tényező játszott szerepet. A filmkészítők a felsőoktatás különböző szinterein tevékeny szakemberekként szembesültek azzal, hogy az egyetemistáknak a mai magyar társadalom folyamataira vonatkozó ismeretei elégtelenek. Az olyan kifejezetten gyakorlati jelentőségű kérdések, mint például a magyar–roma együttélés, csupán a sztereotípiákon keresztül, vagy a lakóhelyük sajátosságai okán érintettek esetében és leggyakrabban az elutasítás formájában ölt testet. Ezzel párhuzamosan egyre nagyobb számban jelentek meg a felsőoktatásban részben roma származású és részben más hátrányos helyzetű csoportokból érkező hallgatók, akik intézményi integrációjának támogatása fokozott kihívást jelentett minden szereplő – oktatók és többségi hallgatók – számára is. Az egyidőben azonosított folyamatok ösztönzésére fogalmazódott meg annak a gondolata, hogy egy olyan komplex vizuális oktatási anyag előállítására vállalkozzunk, amely egyszerre szolgálja ki a hallgatói igényeket, támogatja az oktatók tájékozódását, valamint ezen túl alkalmas eszköz a szakpolitika és a szélesebb értelemben vett érdeklődő közvélemény csoportjainak a tájékoztatására is.

A *Kisvilágok* epizódjai komplex dokumentumfilmek, amelyek sorozatjellegét az adja, hogy egy-egy lokális szintér, jellemzően a kiválasztott település etnikai együttélési kapcsolatviszonyainak a bemutatására és értelmezésére vállalkozik. A filmsorozathoz készített és a feldolgozást támogató, az oktatás különböző szintjein hasznosítható könyv lehetővé teszi, hogy a néző (olvasó) akár egyénileg, akár csoportban jártasságot szerezzen és értő módon legyen képes tájékozódni a magyar társadalom közeljövőjét minden túlzás nélkül meghatározó egyik kiemelkedő jelentőségű témában.¹⁰

¹⁰ Biczó–Soós–Szabó 2022.

A filmek sorozatjellegének további fontos és gyakorlati értékű eleme, hogy az etnikai együttélési helyzetek bemutatásakor két, az értelmezést segítő általános szempont minden epizód esetében érvényesítésre került. A narratív kritizmus és a „jó gyakorlat példája” olyan egységes keretszempontok, amelyek módszertani jelentőségű eszközként a *Kisvilágok* minden egyes részébe beépültek. Miről van szó?

A filmsorozat epizódjai a szerzők szándéka szerint a helyszíneken élő perspektívájából mutatják be a színtér jellemző társadalmi folyamatait, különös tekintettel a magyar-cigány együttélési helyzetek megítélésére és következményeire. Terpmunkáink tapasztalatai alapján az együttélés mindennapiságát, tényleges minőségét az interakciók és a hosszútávú etnikai kapcsolatok leírására kidolgozott klaszrikus terminológia, valamint elméletek csak korlátozott módon képesek leírni. Az asszimiláció, az integráció, az adaptáció, az amalgamáció és a hibriditás műveleti fogalmak értelmezési tartományai alkalmasak az etnikai közösségek érintkezésére jellemző általános sajátosságok tanulmányozására.¹¹ Ellenben, a sorolt kategóriák az olyan nagyfokú változékonyságot mutató társadalmi jelenségek elemzésére, mint a magyar-roma együttélés eseteinek diverzitása és szituativitása, csak részlegesen kínálnak megoldást.

A *Kisvilágok* epizódjaiban alkalmazott eljárás a narratív kritizmus elméletéből indul ki. Az eredetileg a teológiai exegetika területén kidolgozott megközelítés lényege, hogy egy narratíva-közösségben elbeszéltegyedi történetek olyan különböző változatok, amelyek ugyanarra a témára vonatkozóan a különböző olvasókból (hallgatókból) eltérő hatást váltanak ki.¹² Esetünkre vonatkoztatva mindez azt jelenti, hogy a *Kisvilágok* egy-egy színterén a filmekben megszólaló szereplők elbeszélései ugyanannak az életvilágnak az eltérő perspektívából történő értelmezését tartalmazzák, amelyek ily módon és természetesen inkoherens narratív univerzumot alkotnak. A társadalmi helyzetükből következően a magyarok és romák, pedagógusok, nyugdíjasok, vagy munkanélküliek, tanulók és háztartásbeliek, hogy csak néhány esetlegesen kiragadott „státuszt” felsoroljunk, természetesen eltérő szemszögből láttatják értelmező elbeszéléseiken keresztül ugyanazt, az etnikai együttélés mikéntjét. A külső nézőpontból szemlélődő, jelen estben a *Kisvilágok* filmek szerzői, majd nézői előtt a különböző életvilágok az elbeszéléseken keresztül megmutatózó rivalizáló diskurzushorizontok valóságaként válnak elemezhetővé. Úgy tűnik, hogy a lokális együttélési helyzetben benne élő életvilágukat a felvett és a dokumentumfilmek alapját képező interjúkban egyfajta narratív szinkrézisként alkotják meg. A szerzők a filmsorozat minden epizódjának esetében kísérletet tettek arra, hogy érvényesítsék és tudatosítsák a nézőben, hogy az etnikai

¹¹ Biczó 2009: 46–86.

¹² Powell 1995: 239–255.

együttélés értelmezését felvállaló elbeszélések olyan „sztorik” (az elbeszél személyes élet cselekménye), amelyekben az elbeszélő a létezésének teljes „szenvédélyével” mutatkozik meg.¹³ A narratív kritizmus tehát a *Kisvilágok* konstrukciós eljáráslogikai megoldása, amely a nézőt úgy „kényszeríti” értelmezői pozícióba, hogy a filmek középponti témáját képező etnikai együttélést eltérő perspektívából megvilágító narratívák üzenetét párhuzamosan érvényesíti. A megoldás gyakorlati jelentősége, hogy a nézőt az érzékeny téma plurális kezelésére ösztönzi, az önmagukban is bonyolult egyedi helyzetek megítéléséből a sztereotípiák és a generáltézisek kizárását mozdítja elő, közvetett módon azok alkalmazhatatlanságát hangsúlyozza.

A *Nincsenek illúzióink* című dokumentumfilm például számos eltérő státuszú, származású és életkorú helyi lakos perspektívájából ábrázolja a kiskörei társadalom belső viszonyait jellemző folyamatokat, az együttélés mikéntjéről és minőségéről megfogalmazott narratívákat.¹⁴ A film koncepciója szerint a készítőik tudatosan törekedtek arra, hogy a tartalmukat tekintve eltérő álláspontokból, az elbeszél narratívákból rajzolódjon ki a „Kisvilág” lokális és szituatív karaktere. Kisköre az ott élők szempontjából olyan komplex hely, amelynek megértése a kívülálló számára csak az azt elbeszélők eltérő nézőpontjának párhuzamos érvényességét fenntartva és figyelembevétele mellett lehetséges. Az egymással ütköző perspektívák narratív többszámúsága a néző számára lehetőséget teremt arra, hogy a társadalmi folyamatok bonyolult összefüggéseit értelmezni tudja. Egy-egy szereplő a közösségi viszonyok szövetének és az etnikai együttélés helyi sajátosságainak más és más részletét látatja. A kisváros és általában a „magyar vidék” jövője miatt aggódó polgármester általános megközelítése, az optimista nyugdíjas tanítónő véleménye, aki a helytörténeti gyűjtemény szervezésével állít emléket az egykori Kisköre letűnt lokális hagyományainak, a településről elvágódó egyetemi hallgató kritikája, aki elképzelhetetlennek látja jövőjét a településen, vagy éppen ezzel szemben a roma származású tanító szakos fiatal nő álláspontja, aki igazi lokálpatriótaként fogalmaz, az ugyancsak roma mezőőr őszinte „vallomása”, aki egész egyszerűen csak jól érzi magát, valamint a tiszai gátőr megrázó szövege, aki közel ötvenévesen az elköltözést tervezi a véleménye szerint ellehetetlenülő együttélés miatt, mind-mind a „*Kisvilág*” megannyi „arca”. A kaleidoszkóp-szerűen felvillanó sorsok és narratívák a néző számára láthatóvá teszik az összetett, de a külső megfigyelő előtt első pillantásra rejtve maradó lokális folyamatokat. A hat helyi és a településen született szereplő narratíváin keresztül azonban arra is fény derül, hogy a cigány-magyar etnikai együttélést meghatározó értelmezési keretek miként teremtik meg Kisköre kortárs

¹³ Vö. Bateson 1979: 13–21.

¹⁴ Biczó–Szabó 2018. Az itt közölt tartalmi leírás a filmsorozat kísérőkötetében közölt szöveg alapján készült, lásd: Biczó–Soós–Szabó 2022: 55–56.

társadalmi valóságát. Az epizódban bemutatásra kerülő Közép-Tisza-vidéki kisváros példája a néző számára világossá teheti, hogy a megszólalók elbeszéléseiből kirajzolódó narratív univerzum olyan szituatív életvilágot tár elénk, amely minden más együttélési helyzettől alapvetően különbözik.

A narratív kritizmus érvényesítése mellett a *Kisvilágok* filmsorozatban alkalmazott másik, az epizódokban bemutatott ismeretek széleskörű alkalmazhatóságát támogató módszertani elv a „jó gyakorlat példája”. Közheleszerű tény, hogy a magyar társadalomban többnyire az együttéléssel kapcsolatban és a roma közösségekről elsősorban negatív, gyakran az előítéletekre alapozott vélemények nyertek teret. Ebben a részben a média keretei között konstruált torz kép, valamint az elégtelen tájékozottság egyaránt meghatározó szerepet játszik. Az etnikai együttélési helyzetek számtalan példája bizonyíthatja ugyanakkor, hogy a többségi és kisebbségi társadalom különböző szociális és gazdasági helyzetű csoportjai között a kulturális távolság és az eltérő lokális társadalomtörténeti háttér ellenére jó kapcsolatok alakulhatnak ki.

A *Kisvilágok* filmsorozat epizódjaiban a szerzők feladatuknak tekintették, hogy a bemutatott színtereken kialakult együttélési gyakorlatok sajátosságait bemutassák. A tereptapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy az etnikai együttélési helyzet az abban érintettek szempontjából mindig olyan szituáció, amely a társadalmi „valóság” kényszerítő erejével veszi rá a feleket a kooperációra és egymás kölcsönös elfogadására. A kutatási eredményekből és a *Kisvilágokban* bemutatott példákából az derül ki, hogy számos tanulmányozott színtéren a külső megfigyelő szemszögéből az etnikai közösségek között szinte automatikusan feltételezett oppozíciót az együttélési gyakorlat felülírja. Azt is mondhatjuk, hogy az etnikus – tehát az etnicitás fogalmi keretei között leírható – szociokulturális különbségeket a kölcsönös együttélési tapasztalat mintegy zárójelezi és a lokális (települési) szinten a helyi társadalom által kimunkált *transz-etnikus etbosz* normái mentén alárendeli a közösség minden tagja szempontjából sokkal fontosabb közös boldogulás „ügyének”.¹⁵ Másként fogalmazva, azt mondhatjuk, hogy minden film esetében megmutatkoznak azok a helyi szabályok, amelyek mentén az etnikai együttélés lokális gyakorlatai megvalósulnak, és ezáltal lényegében egy-egy modellt képeznek. A „jó gyakorlat példája” tehát nem abszolút érvényességű cselekvési minta, de sokkal inkább a szituatív adottságokból a közösség erőfeszítésének eredményeként kimunkált eseti megoldás. A magyar-roma etnikai együttélési helyzetek tanulmányozása valójában olyan példatár létrehozását eredményezheti, amely a szituációkat oktatási és ismeretterjesztési eszközként használva lehetőséget kínál a nézők érzékenyítésére.

A *Sokat tanulhatunk egymástól* című dokumentumfilm főhősének narratívája a „jó gyakorlat példájának” kiváló esete. Az északkelet-magyarországi szegregátumi

¹⁵ Biczó 2013: 53–104.

környezetben felnőtt, majd onnan kiemelkedő oláh cigány óvónő lakótelepülése (Hodász) óvodájában dolgozva fogalmazta meg, hogy a személyében képviselt szerep miként segíti elő kézzelfogható módon az együttélő közösségek közötti kapcsolatviszony fejlesztését. Óvodai munkájának részeként tudatosan és példát mutatva törekedett az elfogadás erősítésére. Vegyes etnikai összetételű csoportjában a magyar és romungró gyermekek is megismerkedhettek a roma nyelvvel, valamint szokásokkal, és emellett alapvető nevelési feladatának tekintette, hogy az eltérő kulturális, nyelvi és normatív környezetből érkezők jó közösségi kapcsolatokat alakítsanak ki egymással.

„Csoportom nagyon heterogén, hiszen többségében romungró és oláh cigány gyerekek járnak, és ugye hat gyerekm van, aki magyar származású. Nagyon fogékonnyak, minden érdekli őket, nagyon kreatívak, és az együttműködés, az egymás elfogadása már nagyon szépen kialakult náluk. Van egy konkrét kisfiam, aki azt mondta, hogy az, hogy én cigány óvónéni vagyok az neki először, először nem nagyon fogta fel, hogy én cigány óvónéni vagyok. Én mondtam neki, hogy én még ugyanolyan óvónéni vagyok, mint a Sárka óvónéni. Aztán egy beszélgetés keretében azt mondta nekem, hogy szeretlek óvónéni attól, hogy cigány vagy. És, aztán fogta fel, hogy neki van egy cigány barátja is, vagy barátai, és azt, hogy az a cigány szó, az nem rossz, hanem az csak egy ember, egy jelzés. Már kisgyerekkorban már nem alakul ki bennük az, hogy most az, hogy cigány, az rossz dolog, hanem ő egy ember, ő egy óvónő, ő is egy kisfiú, ő egy kislány. És ez már nagyon szépen kialakult a csoportunkban és erre nagyon büszke vagyok, hogy ez már kisgyerekkorban kialakul bennük, és ezt felnőttkorban továbbvihetik és továbbadhatják majd a gyermekeiknek.”¹⁶

A filmben a roma származású óvónő munkáját értelmező narratívák többsége ugyancsak érdekes összefüggésben láttatja, hogy a helyi társadalomban az együttéléssel a kölcsönös tapasztalatok alapján kialakult értelmezések mennyire szokatlan formában tükrözik a kölcsönösen elfogadó attitűdöt.

„Nekem sem volt kérdés, hogy mikor újra lett egy lehetőség, hogy óvodapedagógust szeretnék alkalmazni, akkor én hívtam őt telefonon, hogy akkor most van lehetőség, és gyere. És ő nagyon örült ennek és akkor ő így került ide hozzánk. Ez is egy ilyen természetes dolog, hogy attól függetlenül, hogy sok más is jelentkezett, én sok minden mást is figyelembe vettem. Ő, az ő tanulmányai és az, hogy ő itt van és idekerült, én úgy gondolom, hogy mindenképpen példaértékű a mostani fiatalok számára. Mert itt az óvodában is, ahol ahogy én észrevettem, a szülők is van, aki már az ő mintájára mennek el továbbtanulni, vagy kérdezzetik őt sok minden ilyen nevelési kérdéstről, vagy a tanulásról és bizalommal fordulnak őhozzá. Hát teljesen normális dolog itt a mi közösségünkben az, hogy most itt egy cigány óvodapedagógus áll, vagy

¹⁶ Biczó–Szabó 2020.

egy magyar, tehát ez, ebbe itt semmilyen különlegesség nincsen. És közvetlenül, természetesen, elfogadóan.”¹⁷

Az óvodavezető narratívája világosan láttatja, hogy az etnikai együttélés miként alapozhat meg olyan helyzetet, ahol a közösség szempontjából előnyös érdek felismerése felülírja az etnokulturális távolság miatt a többség és kisebbség közötti különbség jelentőségét. Ugyancsak a kölcsönös elfogadás lokális mértékének jó illusztrációja egy magyar származású anyuka narratívája.

„Én ismerem [...] és én örültem neki, a gyerekeket nagyon szereti az biztos. Hát először meglepődtem, amikor a gyerekem hazajött akkor magyarul, magyarul és nem értem, hogy mit beszél, és akkor nézek rá, hogy kislány te mit mondasz? És akkor kérdezem, hogy mit tanultatok az óvodában? És akkor mondja, hogy tanulták ezt a kis mondókát, *Töröm, töröm a mákot*, cigány nyelven. És a gyerekem ezt otthon mondta és annyira mondta, és én meg nem értettem, hogy ő mit mond. Aztán amikor elmondták, akkor úgy meglepődtem, hogy na! Ez igen, ez egy jó dolog amúgy, hogy ők ilyeneket is tanulnak. Én örültem neki, mert igaz, hogy máshol angolt meg németet, ilyesmit tanítanak az óvodában, de ez is fontos, hogy mivel, hogy csak együttélünk, köztük élünk. Így nem baj, ha a gyerekek is tudják, hogy esetleg mit mondanak nekik, vagy mit kérdeznek tőlük. Ez egy előny nekik, mert ha több dolgot így, meg ha többféle származású embereket megismernek, azt, hogy ki hogy él, hogy milyen a kultúrája, hogy hogyan él, nemcsak a miénket tudják, ugye, hanem a többiekét is akikkel együtt élünk.”¹⁸

A magyar származású anyuka véleménye a roma óvodapedagógus munkájáról, arról, hogy a csoportba járó minden gyermeket tanítja cigány nyelvre, talán első hallásra meglepő. A narratívából kibontakozó érvelés és az azt megalapozó lokális világkép a hosszú távú együttélési tapasztalatok következménye. A filmből kibontakozó *Kisvilág* jellemvonásai láthatóvá teszik, hogy a kortárs vidéki helyi társadalmak együttélési gyakorlatai rendkívül sokszínűek és minden esetben okkal tartanak számat a szituatív antropológiai megközelítésre és értelmezésre.

Összefoglalás

A *Kisvilágok* sorozat az alkotók szándéka szerint gyakorlati értékű komplex vállalkozás. Álláspontunk szerint a dokumentumfilmekben és a kísérő szakkönyvben bemutatott, valamint feldolgozott ismeretanyag alkalmas eszköz arra, hogy hiánypótló igénnyel beépüljön a felsőoktatási képzési területek oktatási tartalmaiba.

¹⁷ Biczó–Szabó 2020.

¹⁸ Biczó–Szabó 2020.

Elsősorban ott fontos feladat ez, ahol a végzettek nagy valószínűséggel gyakran találkoznak etnikai együttélési helyzetekkel, lesznek részesei etnikai interakciónak. Ily módon a romológia és a roma/cigány nemzetiségi szakirányos óvodapedagógusok kitüntetett célcsoportjai a *Kisvilágok* projektnek, de általában néprajzi és kulturális antropológiai tudományterület, a pedagógusképzés egésze, az egészségügyi szakmák, a szociális szakemberek oktatása, a jogászképzés a leginkább érintett olyan tudáságak, ahol a majdani munkavállalók felkészítése az etnikai együttélési helyzetek szituatív „valóságára” fontos feladat. Emellett a *Kisvilágok* üzenetének megfogalmazásában alkalmazott narratív kritizmus és „jó gyakorlatok példái” hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a szakpolitikai döntéshozók és a közvélemény egyaránt megértse, a magyar és roma közösségek együttélésének kérdése, minősége és bonyolult rendszere az egész társadalom alapvető közügye.

Irodalom

- BATESON, Gregory
1979 *Mind and Nature*. New York: Dutton
- BICZÓ Gábor
2009 *Hasonló a hasonlónak ...*, *Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Budapest – Pozsony Kalligram
- 2013 *Az etnikai együttélési egyensúlyhelyzetek elmélete: a szilágysági Tövishát északi falvainak példája*. In: Biczó Gábor – Kotics József (szerk.): *„Megvagyunk mi egymás mellett...” Magyar-román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton*. Miskolc: Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet
- 2018 *A „Mi” és a „Másik”. Az idegen megértésének tudománytörténeti vázlat a antropológiában a 19. század második felétől napjainkig*. Budapest: L’Harmattan
- BICZÓ Gábor – SOÓS Zsolt – SZABÓ Henriett
2022 *Kisvilágok - Kelet-magyarországi települések kortárs társadalmi folyamatai és dokumentumfilmes ábrázolása*. Hajdúböszörmény: Debreceni Egyetem GYGYK
- BICZÓ Gábor – SZABÓ Henriett
2018 *Nincsenek illúzióink. Kisköre*. Játékidő: 38’50”, <https://gygyk.unideb.hu/node/507>
- 2020 *Sokat Tanulhatunk egymástól. Hodász*. Játékidő: 52’10”, <https://gygyk.unideb.hu/node/507>
- GEERTZ, Clifford
1994 Sűrű leírás. Út a kulturális értelmezés elemzéséhez. In: Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég. 170–199.
- MAGRIS, Claudio
2012 *Kisvilágok*. Budapest Libri

SZABÓ Henriett

2019a A dokumentumfilmek és a társadalmi integráció – „Kik vagyunk... és miért?” 3. széria. In: Biczó Gábor (szerk.): *Terepek és elméletek. A Lippai Balázs Roma Szakkollégium változtatott romológiai tanulmánygyűjteménye*. Debrecen: Didakt Kft., 47–64.

2019b A lokális hagyomány funkciói a nagyecsed-i kortárs közösségfolyamatokban. *Néprajzi Látóbatár*, 28. 1–2. 157–204.

POWELL, Marc Allen

1995 Narrative criticism. In: Green, Joel B. (ed.): *Hearing the New Testament*. Eerdmans: Grand Rapids, 239–255.

RICEOUR, Paul

1984 *Time and Narrative*. Chicago: The University of Chicago Press

Gábor Biczó

HUNGARIAN-GYPSY COEXISTENCE SITUATIONS: THE CONCEPT AND
PRACTICAL VALUE OF THE DOCUMENTARY SERIES KISVILÁGOK
[SMALL WORLDS]

In recent years, Small Worlds (2018-2022), one of the most topical series of the film workshop called AntRom Filmműhely, studied and analyzed the issues of majority-minority coexistence in nine episodes through the examples of a variety of settlements in Eastern Hungary. This paper offers a brief discussion of the analysis of the theoretical concept of the series and the practical value of the films focusing on the possibilities of their use for educational purposes.

Keywords: documentary, Hungarian-Roma coexistence, higher education

Református örökségrepresentáció a Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Múzeumában

P. KUSNYÍR ÉVA

Az 1531-ben alapított Sárospataki Református Kollégium közel 500 éves történelmében egymásra rétegződnek az egyháztörténet, az oktatás- és iskolatörténet, a könyvtártörténet és a műgyűjtés történetének különféle szegmensei. Maga a Kollégium jellegzetes épületegyüttese, azon belül pedig a Múzeum, vagyis a *Berna-sor* épülete is a hazai református épített örökség egyik jellegzetes egysége. A Sárospataki Református Kollégium Múzeuma¹ különleges intézmény abban a tekintetben, hogy hivatalos gyűjtőköre egy egyházi szervezet földrajzi egységére terjed ki. A Tiszáninneri Református Egyházkerület múzeumaként az Egyházkerülethez tartozó gyülekezetek használaton kívüli úrasztali felszerelései, egyháztörténeti, iparművészeti és művészettörténeti szempontból jelentős tárgyai a 19. század végétől folyamatosan kerülnek az állományba.

Elsőként a Rákóczi- és Lorántffy-családokhoz köthető darabok kaptak helyet a Kollégium *Szépészeti és Műrégészeti Gyűjteményében*, a mai Múzeum elődintézményében. Ezek a műtárgyak elsősorban I. Rákóczi György fejedelem, és felesége, Lorántffy Zsuzsanna patrónusi tevékenységének darabjai voltak. Az 1880-as évek elején kerültek a Múzeum állományába a Kassai Református Egyházközségnek adományozott, Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony hímzőműhelyéhez köthető úrasztali terítők. Ez az adomány alapozta meg azt a gyűjteményt, amely mára több mint háromszáz, a 16-18. századból származó úrihímzéses úrasztali terítőből áll. A textíliákhoz hasonlóan, használaton kívüli úrasztali felszerelések is gyarapították

¹ A *Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Múzeuma* 2025. július 1-től a Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Múzeuma nevet viseli hivatalosan.

Múzeumunk állományát, melynek eredményeképpen 132 tiszáninneni gyülekezetből közel ezer tárgyat őrzünk a 16-20. századból.

Fontos hangsúlyozni, hogy a Múzeumban őrzött, illetve a gyülekezetek tulajdonában lévő úrasztali felszerelések együttesen alkotják a Tiszáninneni Református Egyházkerület tárgyi és kulturális örökségét. Emiatt kiemelt célunk, hogy ezek a tárgyak továbbra is a gyülekezeti közösségek szolgálatában álljanak. A gyülekezetek évszázadokkal ezelőtti életére vonatkozó egyház- és művészettörténeti információk átadása és ismerete hozzájárulhat a református identitás lokális megőrzéséhez és megerősítéséhez.

Az egyházművészeti tárgyak gyűjtésének kezdete Sárospatakon

Az intézmény története, melyet ma a *Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Múzeumának* nevezünk, egészen a 16. századig, a Sárospataki Református Kollégium alapításáig nyúlik vissza. A hazai református kollégiumok köré folyamatosan szerveződtek – a könyvtárakkal párhuzamosan – a szemléltető oktatást elősegítő szertárak, melyekre a *gyűjtemény*, vagy *múzeum* kifejezést használták. Az első szertár, amely létrejött, a *Museum Physicum* volt, vagyis a kísérleti fizikai eszközök szertára, melynek az első, önálló – a könyvtári állománytól független – leltára a 18. század elején készült.

Jelen tanulmány szempontjából az iparművészeti tárgyak, azon belül pedig a református egyházművészeti tárgyak Múzeumba kerülésének körülményeit vizsgáljuk, melynek megindulása a 19. század második felére tehető. A 19. században a Kollégium igazi virágkorát élte. A korszak egyik legkiválóbb pataki tanára *Erdélyi János* (1814-1868) volt, akinek irodalmi és néprajzi munkássága is figyelemre méltó. 1863-ban írt könyvtárnoki jelentésében Erdélyi azt panaszolja, hogy

„a könyvtárt sokan csak mohóságból nézik, látogatják a felső mívelt rendűektől a közrendű szolgálókig; ez a nagy nyilvánosság protestáns dolog, de a könyvtár mégis el lehet nélküle.”²

Erdélyi könyvtárnoki szavai egy új, a 19. századhoz kapcsolódó jelenséget írnak le érzékletesen: a sárospataki turizmus kezdeteit. Patak és a Kollégium kultikus helyé, egyfajta zarándokhelyé vált a 19. században, művészek, költők és tudósok számára egyaránt. Ugyanakkor a korábbi szertárak nagyközönség előtti megnyitása megfelelő épület hiányában még váratott magára.

² Kovács–Kusnyír 2022: 73.

A 19. század során folyamatosan változott az egyre specifikusabb szertárak és gyűjtemények elnevezése, csoportosítása és elhelyezése. Először 1857-ben említik önállóan „a történeti ereklyéknek nagy gonddal összeállított gyűjteményét” a Kollégiumban.³ A mai Múzeum közvetlen elődjeként tekinthetünk a *Szépészeti és Régészeti Múzeumra*, melyet Felméri Lajos (1840-1894) javaslatára alapítottak 1871-ben. A Szépészeti és Régészeti Múzeum létrehozását

„a szakszerűség, a természetrizai tárgyak sokasága, a gyűjtemény folytonos gyarapodása hozza magával, hogy a ritkasági és régészeti tárgyak innen más helyiségbe tétesenek át.”⁴

Felméri Lajos „a *philosophiának és aesthetikának volt rendes tanára*”⁵ ekkor Sárospatakon 1868-tól, Erdélyi János utódként, azonban mindössze egy évig volt az általa létrehozott gyűjtemény őre. 1872-ben meghívták az akkor alapított kolozsvári Tudományegyetem pedagógiai tanszékének élére, így távozott Sárospatakról. A Szépészeti Múzeum új gyűjteményőre Bokor József (1843-1917) lett. Az ő gyűjteményőrsége alatt tematikusan és célzottan bővítették a Múzeum állományát:

„Szépészeti múzeumunk tulajdonképpen átalakítása, vagy nevezzük a maga nevéen: hivatásszerű bővítése a műrégészeti és műipari tárgyaknak múzeumunkban való fölvetelében állt.”⁶

Ebben az időszakban

„a múzeum tárgyait építészeti, szobrászati és festészeti műremeknek gyps, terracotta és rajzmásolatai teszik. Itt foglalnak továbbá helyet a történelemelőtti és történelmi korszakból felmerült, hozzánk került leletek, melyek egyes eszközök, edények, fegyvernemekben már ma is alapját képezik egy később teljessé válható gyűjteménynek. Itt foglal helyet éremgyűjteményünk. [...] E gyűjtemény szakszerűleg rendezve s díszes, könnyen kezelhető szekrényekben van fölállítva. Itt foglalnak helyet végül egyes műipari cikkek.”⁷

Bokor József gyűjteményőrsége kiemelten fontos időszak az egyházművészeti tárgyak gyűjtésének szempontjából, ugyanis 1880-ban, az ő kezdeményezésére tették közzé az első olyan gyűjtési felhívást, amely a Tiszáninneni Református Egyházkerület gyülekezeteire is kiterjedt. A felhívás hatékonyságának növelése érdekében Kun Bertalan (1817-1910), aki az Egyházkerület püspöke volt 1866-tól

³ N.N. 1858: 13.

⁴ Szinyei–Szinyei (szerk.) 1872: 8.

⁵ Jakob é.n.

⁶ Mitrovics–Buza (szerk.) 1880: 45.

⁷ Mitrovics–Zsoldos (szerk.) 1881: 43.

1910-ben bekövetkezett haláláig, püspöki körlevélként juttatta el az Egyházkerület területén található gyülekezetekhez, illetve azok lelkészeihez a felhívást. A felhívás azért is lehetett eredményes, mert az Egyházkerület korabeli lelkészi kara többségében pataki diák volt egykor, így szívesen segítették az Alma Matert. A felhívás nyomán került az első egyházművészeti tárgy a Múzeum állományába: 1880-ban ajándékozták a pusztadaróci (*Dorolț, Románia, Szatmár megye*) református egyházközség 1648-ból származó, ónból készült tányérját a Múzeumnak.⁸

Az egyházművészeti tárgyak múzeumi gyűjtésében azonban az igazi fordulóponthoz Sárospatakon az 1881-es év jelentette, amikor

„a kassai református egyház, a tulajdonjog fenntartása mellett, három darab, úgy történeténél, valamint műértékénél fogva nagybecsű úrasztali terítőt”⁹

adott át a Szépészeti Múzeumnak. A kassai terítők a következők voltak: az 1650-es datálású, közepén *Agnus Dei* motívummal ellátott terítő,¹⁰ az 1658-as datálású, Putnoki Klára által hímzett terítő,¹¹ illetve egy harmadik, 1739-es datálású darab.¹² Mindhárom terítő úríhímzéssel készült, az első kettőt a történeti hagyomány pedig Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony hímzőműhelyéhez köti. A kassai gyülekezet terítőinek Múzeumba kerülése több későbbi tendenciát is megvilágít előttünk. Egyrésztől megalapozza azt a mára törvényileg szabályozott rendszert, melyben a Tiszánineni Református Egyházkerület gyülekezeteiből származó tárgyak – a gyülekezetek tulajdonjogának fenntartásával – *letétként* kerülnek az állományba; másrésztől előrevetíti azt a folyamatot, amelyben a Múzeum célzottan gyűjti a Rákóczi- és Lorántffy-családokhoz köthető tárgyi emlékeket. A nem régészeti jellegű tárgyak történeti értékét azok Rákóczi-családhoz köthető volta határozta meg a 19. században. Jól mutatja ezt, hogy ugyanabban az évben „*Matolai Etele Úr, Zemplén megye alispánja egy darab régi, állítólag a Rákóczyak tulajdonát képezett asztali órát*” ajándékozott a Múzeumnak.¹³ Tekintve, hogy Zsoldos Benő 1890-ben megkezdett tevékenységéig nem létezett a Kollégium Levéltára,¹⁴ az alapvetően levéltári jellegű anyagok is a Szépészeti és Műrégészeti Múzeumba kerültek, például a szederkényi (*Tiszaszederkény, Borsod*) református egyházközség tíz darab 17. századi okmánya.

⁸ Ltsz.: F.1881.7.

⁹ Bokor–Maklári P. (szerk.) 1882: 31.

¹⁰ Ltsz.: F.1882.2. Pocsainé Eperjesi–Rádainé Bodnár 2014: 23.

¹¹ Ltsz.: F.1882.3. Pocsainé Eperjesi–Rádainé Bodnár 2014: 24.

¹² Ltsz.: F.1882.4. Pocsainé Eperjesi–Rádainé Bodnár 2014: 27.

¹³ Mitrovics–Zsoldos (szerk.) 1881: 46.

¹⁴ A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltárát 1890-től Zsoldos Benő kezdte el kialakítani.

1881 júniusában, szintén a felhívás nyomán a Bereti (*Beret, Abaij*) Református Egyházközség több úrasztali terítőjét adta át a Múzeumnak.¹⁵ A terítők Múzeumba kerülésének körülményeiről Kállay Mihály, bereti lelkipásztor így írt Bokor József gyűjteményőrnek:

„Az úrasztali terítékek gyűjteményét a napokban átnézvén, négy darab kendőt találtam olyat, melyet régi voltánál, egyszersmind azon kor műízlésére fényt vető munkás kiállításánál fogva, miután úgyszólván hátrány nélkül mellőzhetjük, a legjobb helyen gondolom lenni, ha kezeihez szolgáltatom azon kérelem kíséretében, miszerint méltóztassék ezen 4 db kendőt a s.pataki régészeti múzeumnak illető osztályába besorozni, ott mint emlék és szép munka meg lesznek mentve az elenyészéstől.”¹⁶

1881-ben végül öt, a bereti gyülekezetből származó terítőt vettek állományba a Múzeumban. A Makkosjánosi (*Янові, Украйна, Берегсзасзі járás*) Református Egyházközség 1664-ből származó úrasztali kendője 1884-ban került a Sárospatakra, a következő, Hézszer Gyulától, a gyülekezet lelkészétől származó levél kíséretében:

„A makkosjánosi ev. ref. egyház részire úrasztalára való díszül Paládi Judith által 1664-ben adományozott kendő ma már használaton kívülé vált. Az egyházi előljáróságot arra kértem, hogy mint emléket adjuk át a s.pataki régiségtárba, s ők hajlandók voltak az átadásra.”¹⁷

Fontos adalékok a levélben, hogy hasonlóan a bereti gyülekezet terítőihez, ez a darab is használaton kívül volt már a 19. század végén, illetve, hogy a gyülekezet presbitériumának jóváhagyásával történt a tárgyak átadása.

1885-ben Bokor Józsefet Dr. Finkey József jogtudor váltotta gyűjteményőri pozíciójában. Őt követte Kun Pál, a bölcsészettörténet, jogbölcsészet és művelődéstörténet tanára 1889-től. 1894-ben Székely György, aki szintén a bölcsészet, művelődéstörténet és esztétika tanára volt, lett a gyűjtemény őre. Az ő gyűjteményőrsége idején került sor az *1896-ös ezredéves kiállításra*, melyen a Szépművészeti és Műrégészeti Múzeum két úrasztali terítőt állított ki. Mindkét terítő a kassai egyházközségtől származó, 17. századi darab volt, viszont sem a Múzeum fennmaradt irataiban,¹⁸ sem az országos kiállítás katalógusában nem találunk részletező leírást,

¹⁵ Ltsz.: F.1881.1. Pocsainé Eperjesi–Rádainé Bodnár 2016: 35. Ltsz.: F.1881.2; Ltsz.: F.1881.3. Pocsainé Eperjesi–Rádainé Bodnár 2014: 19. Ltsz.: F.1881.8. Pocsainé Eperjesi–Rádainé Bodnár 2014: 21. Ltsz.: F.1881.9. Pocsainé Eperjesi–Rádainé Bodnár 2014: 22.

¹⁶ Kállay Mihály levele Bokor Józsefhez. 1881. június 8. Lásd Jakob é.n.

¹⁷ Hézszer Gyula levele Bokor Józsefhez. 1884. június 2. Lásd Jakob é.n.

¹⁸ „A Szépművészeti és Műrégészeti Múzeumból: 1. Úrasztali kendő, himzett, a XVII. századból. 2. Ugyancsak himzett úrasztali kendő a XVII. századból. Mindkettő a kassai ev. ref. egyház tulajdona.” In Finkey–Szinyci (szerk.) 1896: 192.

így csak valószínűsíthetjük, hogy az Agnus Dei motívummal ellátott darab, illetve Putnoki Klára 1658-as terítője voltak azok.¹⁹

1897-ben leválasztották a Szépészeti és Műrégészeti Múzeumról az Éremgyűjteményt Csonth József felügyelete alatt, melynek hatásaként a következő években látványosan megtorpant a Múzeum gyarapodása. Az éremgyűjtemény különválása utáni csekély gyarapodást ellensúlyozandó, 1898-ban ismét felmerült a *Rákóczi-múzeum*, illetve „*Rákóczi-ereklyegyűjtemény*” létesítésének kérdése.²⁰ 1882-től volt célkitűzése az intézménynek a Rákóczi-tárgyak gyűjtése. Ebben az évben került a Szépészeti Múzeumba az a 18. századi asztal, melyen a hagyomány szerint II. Rákóczi Ferenc töltött egy éjszakát az akkor *Pudpolónak*, később az esemény után *Vezérszállásnak* (*Vezérszállás, Ukrajna, Munkácsi járás - korábban Pudpolóc, Підполісся*) nevezett településen. 1883-ban már a Szépészeti és Műrégészeti Múzeum új osztályaként hivatkoznak a „*főiskola alakuló Rákóczi Múzeumára*.” A Kollégium 1898-as Értesítőjében így olvashatunk erről a törekvéstről:

„Egy másik eszme is él a sárospataki tanári kar minden egyes tagjának lelkében. Ez a Sárospatakon létesítendő Rákóczi-múzeum. Mi úgy véljük, sokakkal ellentétben, hogy sem Munkács, sem Kassa, hanem Sárospatak volna a legalkalmasabb hely ilyen múzeum, ereklyegyűjtemény létesítésére. Hisz azon vidéknek, hol ilyenféle ereklyék még lelhetőek, Sárospatak a középpontja földrajzilag is. Patakot köti a legtöbb emlék a Rákóczi névhez s egy ilyen gyűjtemény itt volna a legjobban értékesíthető úgy a nagy közönség, mint a tanuló ifjúság lelki művelődése érdekében.”

A 20. század elején II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai újratemetésének gondolata újabb lendületet adott a családhoz köthető tárgyak gyűjtésének és kiállításának. Az 1902-ben, Kassán megrendezett Rákóczi-kiállításon a Kollégium Szépészeti Múzeuma a fentebb említett, két, Kassáról származó terítőt állította ki – Putnoki Klára 1658-as datálású terítőjét, illetve az Agnus Dei motívumos terítőt.

A Múzeum hivatalosan 1901-től viselte a *Főiskola Szépészeti és Műrégészeti Gyűjteménye* elnevezést, melynek gyarapodása látványosan stagnált a 20. század első éveiben. A gyarapodást elősegítendő, a Kollégium vezetése több ízben gyűjtési felhívást tett közzé a diákság, tanárság, illetve a gyülekezetek részére. Jól mutatja, mennyire nehéz helyzetbe került a Gyűjtemény, hogy 1885-től egészen 1904-ig kellett várni arra, hogy újabb iparművészeti tárggyal gyarapodjon az állomány. Ez a darab azonban egy kivételes tárgy volt: az Átányi Református Egyházközség 1691-es datálású, fehér alapon kék-sárga-barna virágmotívumokkal festett habán úrasztali

¹⁹ „4238. Kendő, vászon, bímzésekkel. XVII. század. (A kassai ev. ref. egyház tulajdona). Sárospataki ev. ref. főiskola.” 1898: 197., „4723. Urasztala-kendő, vászon, seyhimbízással. XVII. század. (A kassai ev. ref. egyház tulajdona). Sárospataki ev. ref. főiskola.” 1898:227. In. *1896-iki ezredéves országos kiállítás: a történelmi főcsoport hivatalos katalógusa 2. füzet, A renaissance-épület földszintje.*

²⁰ Radácsi-Szinyei (szerk.) 1899: 145.

korsója.²¹ 1907-től Dr. Rácz Lajos bölcsészdoktor vette át a gyűjteményőri teendőket. Az ő gyűjteményőrsége alatt érte a Múzeumot az I. világháború. 1914-ben íródott jelentéséből értesülünk róla, hogy a Gyűjtemény „*értékesebb darabjai becsomagolva készen állottak a tovaszállításra*”²² – erre azonban nem került sor. 1916-ban Janakovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter körrendeletben elrendelte „*háborús emlékek gyűjtését és feldolgozását*”. A rendeletnek megfelelően a Kollégium tanárai és diákjai is gyűjtésbe kezdtek, ahogyan a Szépészeti és Műrégészeti gyűjtemény is. 1916 és 1922 között követhető ezen tárgyak gyarapodása a gyűjteményben. A listán szerepel puskagolyóhüvelyekből készített lánc, harctéri felvételeket ábrázoló litográfiák, valamint „*orosz világító rakéta ejtőernyője*” is. Az első világháborút követően pedig hadifoglyok készítette tárgyak kerültek a Múzeumba. Az I. világháború, majd 1919 eseményei csak részleges károkat okoztak a Múzeum állományában.²³

Az örökségrepresentáció útkeresése a 20. században

Az egyházművészeti tárgyak újabb gyarapodási hulláma 1904-től 1923-ig, a trianoni döntés utánig váratott magára. Ekkor Palágyi Deák Geyza²⁴ volt – 1923-tól 1929-ig – a Szépészeti és Műrégészeti Gyűjtemény régészeti anyagának őre. 1923-ban, mint *régészeti tárgyat*

„a mádi ref. egyház presbitériuma, örök letétként, gyűjteményünknek engedte át 1674-ben a mészáros céh által készített, virágdíszítésű úrvacsorai bortartó kőedény korszóját.”²⁵

Az 1674-es datálású, habán korszó kezdetben a tatai mészáros céh korszójaként funkcionált, később adományozták a mádi gyülekezetnek úrasztali használatra.²⁶ Ugyancsak 1923-ban

„a vizsolyi egyház nekünk ajándékozta 1784-ből való, a használat folytán kissé viseltes, szép hímzésekkel ellátott úrasztali szervétáját.”²⁷

1927-ben

²¹ Ltsz.: F.1904.1.

²² Szabó–Ellend (szerk.) 1915: 225.

²³ Kovács–Kusnyír 2022: 82.

²⁴ Palágyi Deák Géza életéről és munkásságáról lásd: Pocsainé Eperjesi 2001.

²⁵ Marton–Csontos (szerk.) 1924: 42.

²⁶ Ltsz.: F.1924.1.

²⁷ Marton–Csontos (szerk.) 1924: 42.

„három darab hímzett, a XVIII. századból való, kopott úrasztali szervétát”²⁸

ajándékozott a Tiszalúci Református Egyházközség a Múzeumnak. 1929-ben választották Dr. Jakob Károly magyar-német szakos tanárt a régészeti és művészeti gyűjtemény őrének. Jakob gyűjteményőrsége idején

„a közös tárgyú szertárak közül kiköltözik a szépészeti és műrégészeti gyűjtemény” és „az egykori Berna-sor, ma küldöttségi szállások nagyszobájában nyer elhelyezést.”²⁹

Tekintve, hogy az áthelyezett gyűjtemény többségében történeti és régészeti tárgyakat tartalmazott, 1930-tól „*régészeti vagy régiségtár*”, később „*főiskolai régiségtár*” megnevezéssel illetik a gyűjteményt.³⁰

„Az átköltözés után a legfontosabb teendő volt a gyűjtemény anyagának új számbavétele, új elrendezése és a kiállításra alkalmassá tétele. Ez, bár a hely szűk volta és a kellő számú kiállítási szekrény hiánya erősen éreztették kedvezőtlen hatásukat, meglehetősen sikerült, úgyhogy 1931. január 11-én a tanári kar számos tagjának jelenlétében megtörténhetett az ünnepélyes megnyitás. Ettől fogva az új Régiségtárt sokan és szívesen látogatták, főként helybeli diákjaink és vidéki kirándulók.”³¹

A Régiségtár közönség előtti megnyitásának 1931-es időzítése célzott volt, hiszen ekkor ünnepelte a pataki Kollégium alapításának és fennállásának 400. évfordulóját. Ebben az évben került át a korábban említett Rákóczi-asztal a Nagykollégium épületéből a Berna-sorra. 1931-ből egyházművészeti gyarapodás tekintetében a Bánhorváti Református Egyházközség adományát kell megemlítenünk: egy 1794-ből származó úrvacsorai ónkannát,³² és egy 1783-ban készült úrasztali kendőt³³ adott át a gyülekezet a Múzeumnak.

Az 1931-es évet komoly előkészületek előzték meg. A pataki tanárnék úrasztali terítőt készítették a Lorántffy-terítő motívumainak felhasználásával a Kollégium használatára.

„Egy díszes asztalterítő tervezésére kérték fel Faltysné sz. Riszdorfer Mária úrnőt, aki a főiskola tulajdonában levő nagyértékű Lorántffy-asztalterítő motívumainak felhasználásával úgy tervezte meg, hogy a közepén a főiskola címere nyerjen elhelyezést: két mezőben hófehér angyal a bibliával és harsonával; körül vörös szalagmezőben arany

²⁸ Rác–Elekes (szerk.) 1928: 84.

²⁹ Mátyás–Elekes (szerk.) 1930: 82–83.

³⁰ Vasady–Elekes (szerk.) 1931: 105.

³¹ Vasady–Elekes (szerk.) 1931: 105.

³² Ltsz.: F.1931.1.

³³ Ltsz.: F.1932.1.

betűkkel a bibliai locus. Ennek kivételére dr. Harmaczi Simon Béláné tanárnő (Budapest) volt megnyerve.”³⁴

A terítőn elhelyezett recsecsipkét pedig a tanérnék készítették sorban. Érdeemes belegondolni, hogy a Múzeum állományában lévő úrasztali terítők motívumkincsét már a 20. század elején is aktívan használták. 1932-ben újra átnevezik a Múzeumot, amely „*Régiségtár – Régészeti és Történeti Múzeum*” néven 2500 darab tárgyat foglal magában ekkor.³⁵ Az 1933-ban és 1934-ben történt gyarapodás eredményeként 1934-re 2700 darabra volt tehető a Múzeum állománya. Ebből a 2700 műtárgyból az 1934-es Országos Református Kiállításon a Múzeum 33 tárggyal szerepelt,³⁶ a Sárospataki Református Kollégium pedig összesen 122 tárggyal, könyvvel, dokumentummal.

Feltehetően az Országos Református Kiállítás is hatással volt arra az 1935. júniusi kiállításra, melyet

„a gályarabok emléktáblájának leleplezési ünnepélyével kapcsolatban, saját tárgyakból”³⁷

állítottak össze. Az új kiállítás megnyitását a következőképpen hirdették:

„Egyházművészeti kiállítás a Régiségtárban dr. Jakob Károly gimn. tanár rendezésében.”³⁸

Ez volt a sárospataki Kollégium Múzeumának első, célzottan egyházművészeti kiállítása. A Múzeum 1935-ös beszámolójából értesülünk róla, hogy az adott évben két időszaki kiállítást rendeztek. Az egyik II. Rákóczi Ferenc szobrának leleplezése kapcsán a Rákóczi-családhoz köthető anyagokból került összeállításra, a másik pedig a júniusi egyházművészeti kiállítás volt.

„A gályarabok emléktáblájának leleplezési ünnepével kapcsolatban, saját tárgyainkból egyházművészeti kiállítást állítottunk össze új elrendezésben, s ezzel együtt mozgalmat is indítottunk a kerületünk különböző egyházközségeiben szétszórt, idevonatkozó anyagnak múzeumunk külön egyházművészeti osztályában történő összegyűjtése érdekében.”³⁹

³⁴ Vasady–Elekes 1932: 38.

³⁵ Mátyás–Elekes (szerk.) 1933: 115.

³⁶ Mátyás–Novák (szerk.) 1935: 18; 174.

³⁷ Mátyás–Novák (szerk.) 1936: 118.

³⁸ Mátyás–Novák (szerk.) 1936: 30.

³⁹ Mátyás–Novák (szerk.) 1936: 118.

A kiállítás újabb lehetőséget adott, hogy 50 év elteltével ismét célzott felhívást tegyen közzé a Múzeum. Ebben az évben gyarapodott az állomány a Tiszakarádi Református Egyházközség 1750-es datálású habán korsójával⁴⁰ és 17. századi úrvacsorai poharával,⁴¹ melyeket már a Múzeum egyházművészeti gyűjteményében helyeztek el.

1938-ban a korábbi Philosophiai és Szépészeti Gyűjtemény egybeolvadt a Régiségtárral, így új elnevezése *Régiségtár és Szépészeti Gyűjtemény* lett. Felvidék 1938-as visszacsatolása újabb lendületet adott a Rákóczi-Lorántffy kultusznak. A Főiskola Gimnáziumának keretén belül létrejött az I. Rákóczi György Egyesület, amely 100 pengős adománnyal támogatta, hogy a Lorántffy Zsuzsanna hímezőműhelyhez köthető terítőket a kor kiállítás-technikai elvárásainak megfelelően, üveges asztalon tudják bemutatni.⁴² A Sárospataki Reformátusok Lapjában így olvashatunk a kezdeményezésről:

„A kassai református egyház adományából nálunk őrzött két, gyönyörű kivitelű Lorántffy Zsuzsanna-úrasztali terítőket úgy helyezük el, hogy látásuk gyűjteményünk látogatói számára igazi lelki élményt jelentsen és előtűnk mindig emlékezetes maradjon. A szép gondolatot a Bódy Dénes vallásnár vezetése alatt álló gimnáziumi I. Rákóczi György Egyesület karolta fel azzal a nemes elhatározásával, hogy e kegyeletes tárgyakat úrasztalszerű elhelyezés mellett a maguk egészében külön-külön üveg alá téteti.”⁴³

A két világháború között a Kollégium társadalmi szerepvállalása a régió falvaira koncentrált. 1931-ben két fiatal tanár, Újszászy Kálmán és Szabó Zoltán kezdeményezésére létrejött egy teológiai szeminárium, a Sárospataki Református Kollégium faluszemináriuma. A *faluszeminárium* lett az ország legszervezettebb, ideológiailag legkonzekvensebb és leghosszabb ideig működő falukutató csoportja, melynek célkitűzése a leendő falusi lelkészek munkájának megkönnyítése volt. A szeminárium fontos eleme volt a félévenkénti néhány napos kiszállás. 1933-tól 44 Sárospatak környéki faluba történt ilyen kiszállás. A gyűjtött anyagot Patakon dolgozták fel, és részlegekre osztották, mint a faluszemináriumi könyvtár, kézirattár, tárgyi néprajzi anyag, fénykép- és újságcikkgyűjtemény, népköltési és néphagyomány-gyűjtemény.⁴⁴ A faluszemináriumi gyűjtéshez kapcsolódott 1938-ban Jaschlik Álmos (1885-1950), grafikus, festő, iparművész, jelmeztervező egyik tanítványával, Benedek Katával (1903-1988). A néprajzi gyűjtés mellett Balsa, Bod-

⁴⁰ Ltsz.: F.1935.1.

⁴¹ Ltsz.: F.1935.2.

⁴² Zsíros-Tárczy (szerk.) 1939: 179.

⁴³ Még a múzeumok is ünnepelnek. N.N. 1938: 219.

⁴⁴ Kovács-P. Kusnyír 2022: 88.

rogkeresztúr, Gönc, Sárospatak, Taktakenéz, Tiszatarján, Tokaj, Ziliz és Zsujta református gyülekezeteinek terítőit is lerajzolták, illetve fejfa- és sírkőrajzokat is készítettek az adott települések temetőiben.⁴⁵ Jaschik Álmos tevékenységére és a református gyülekezetek értékes úrasztali felszereléseire Bálint József, gimnáziumi rajztanár is felhívta a figyelmet székfoglaló beszédében.

„Az egyházak úrasztali készségeikben, kegyzereikben a magyar díszítésnek legszebb remekait őrzik. [...] A közeli református egyházaink úrasztali terítőin, fel egészen Tokajtól Kassáig, amelyek a múlt nyáron itt időzött országghírű művésznek, Jaschik Álmosnak felfedező munkássága révén lettek közkinccsé, a magyar díszítőművészet ékkövei.”⁴⁶

Az általa „*süllyedőnek*” nevezett népművészet felemelésének eszközeként látta a díszítőművészet megismerését, amely szerinte a rajzon és annak oktatásán keresztül valósulhat meg.

1939. szeptember 18-án került sor a Jakab Károly által rendezett *Régiségvár – Főiskolai Múzeum* megnyitására és házi bemutatójára.⁴⁷ Az újonnan készült kiállítás berendezéséről részletes leírást kapunk, melynek egyházművészeti vonatkozású elemei a következők voltak:

„A múlt évben egyesített és a régi Berna-sor megújított termeiben elhelyezett két gyűjtemény új elrendezése egyévi munka után végre befejeződött. Az első nyilvános bemutató a tanári karok tagjainak jelenlétében 1939. szeptember 18-án folyt le. A gyűjtemény nagyjában a következő bútorzattal egészült ki: 2 db ötoldalas üvegállvány (bura) dobogón alája állítható asztallal, a Lorántffy Zsuzsánna-úrasztalterítők számára; [...] 1 db falmélyedésbe épített üvegajtós szekrény az úrasztali korszok és kendők elhelyezésére; [...] 1 db faoszlopra erősített forgatható tárló, 16 db kettős, üveges ráamával a Jaschik Álmos és Benedek Kata művészek által adományozott rajzgyűjtemény elhelyezésére.”⁴⁸

A kiállítást azonban nem élvezhette sokáig a diákság és a nagyközönség. Hasonlóan az I. világháború éveihöz, úgy a II. világháborúban is próbálták menteni a Múzeum állományának legértékesebb darabjait, melyek elsősorban a numizmatikai gyűjteményből kerültek ki.⁴⁹

A II. világháborút követően a Sárospataki Református Kollégiumot 1950-52 között szisztematikusan számolta fel az államhatalom: a Teológiai Akadémiát bezárták, a Gimnáziumot államosították, mindössze a Tudományos Gyűjtemények

⁴⁵ Ltsz.: F.1939.1.

⁴⁶ Mátyás–Novák (szerk.) 1935: 174.

⁴⁷ Zsíros–Tárczy (szerk.) 1940: 162–163.

⁴⁸ Zsíros–Tárczy (szerk.) 1940: 162–163.

⁴⁹ P. Kusnyír 2019.

maradt egyházi fenntartásban. A korszakban kiemelt feladat jutott Újszászy Kálmán gyűjteményigazgatónak. Az államosítás előkészítéseként 1949-ben elkezdődött a „*magángyűjtemények számbavétele*.” Ekkor az intézmény, a Kollégium megszűnésével a Tiszáninneni Református Egyházkerület Régiségtára nevet viselte. 1949 és 1952 között a Régiségtárat többször kötelezték adatszolgáltatási lapok kitöltésére az állományra, illetve működésére vonatkozóan, melyet több ízben a gyűjteményt felmérő helyszíni látogatások egészítettek ki. 1949. december 29-én kelt, az államhatalom szerveinek írt jelentésében Jakob Károly gyűjteményőr külön kiemelte, hogy

„nem hagyhatjuk említés nélkül a régi református egyházművészeti emlékeket sem, mint: hímezések – úrasztali terítők – egyikük Lorántffy Zsuzsanna keze munkája, és úrasztali kendők, ez utóbbiak a XVIII. századból. Továbbá: úrasztali kenyértartó tányér 1648-ból, úrasztali bortartó agyagkorsók a XVII. és XVIII. századból.”⁵⁰

Jakob Károly és Újszászy Kálmán egyaránt többször küldtek jelentéseket állami hatóságoknak az állományról, melynek eredményeként a Régiségtár elkerülte az államosítást, és úgynevezett *nemzeti érdekű magángyűjtemény* lett 1952-ben.

Az egyházművészeti anyag gyűjtésében, megőrzésében és kutatásában jelentős szerepet vállalt Takács Béla (1930–1997) református lelkész, a magyar református egyházművészet kiemelkedő kutatója, aki 1958-tól 1972-ig volt a Gyűjtemény múzeumigazgatója. Igazgatósága idején egyházművészeti állományunk legértékesebb darabjaival gyarapodott a Múzeum. Takács Bélának az egyházművészeti tárgyak gyűjtésében komoly segítsége volt Sipos Zoltán baktakéki, majd mérai lelképásztor. Sipos Zoltán az 1950-es években nyolc évet töltött a református templomok, azok berendezései, illetve úrasztali felszerelései fényképen történő megörökítésével. Amennyiben értékesebb, különlegesebb darabra lett, jelezte Takács Bélának. Sipos Zoltán gyűjtése során bukkant rá például Kisrosvágy református templomában egy érdekes, meglehetősen korai úrasztali pohárra.⁵¹ A darabra Takács Béla is felfigyelt, így az 1962-ben a Sárospataki Kollégium Múzeumába került. Sipos Zoltán fotói a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Adattárában találhatóak, és kiváló támpontul szolgálnak az egyházművészeti kutatásokhoz. 1972-től Újszászy Kálmánné Deák Ilona (1913–1999) volt a múzeum igazgatója. Deák Ilona a múzeumi anyag rendszerezése mellett kiemelten az úrihímzések úrasztali terítőkkel foglalkozott. Ezt a hagyományt követte Pocsainé Eperjesi Eszter (1955–) lelkész, néprajzkutató is, aki 1978-tól 2019-ig volt az intézmény igazgatója. A történeti feltárás mellett textilrestaurátorunkkal, Rádainé

⁵⁰ Dr. Jakob Károly jelentése a Sárospataki Református Kollégium Régiségtáráról.

⁵¹ Ltsz.: F.1962.7.

Bodnár Katalinnal eddig négy kötetben publikálták az állományunkban őrzött úrasztali terítőket. Kutatómunkájuk jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az úríhímezés hagyománya 2022-ben felkerült a szellemi kulturális örökség nemzeti jegyzékre. 2019-től Egeresi Gábor lelkész, egyháztörténész a Múzeum igazgatója.

21. századi örökségrepresentációs irányok a közösségi múzeum és a múzeumandragógia mezsgyéjén

A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Múzeumának küldetésnyilatkozata első pontjában kijelenti, hogy a Múzeum:

„Gyűjti a Tiszáninneni Református Egyházkerület, illetve a Magyarországi Református Egyház és gyülekezeteinek történetével és hitéletével kapcsolatos tárgyi emlékeket.”

A Magyar Református Egyház 2023-ban adta ki aktuális szabályrendeletét a gyülekezeteknél őrzött tárgyi emlékekre vonatkozóan. A szabályrendelet értelmében

„az egyházkerületi gyűjtemény megszervezi az egyházkerület valamennyi egyházközségében a gyűjteményi értékek szakszerű feltárását és leírását, a méltatlan körülmények között tartott tárgyakat (az egyházközség tulajdonjogának fenntartása mellett) gyűjteményi lététbe veszi, gondoskodik a restaurálásokról.”⁵²

A gyülekezeteknél és a Múzeumban őrzött úrasztali felszerelések, templomi berendezések, gyülekezet-történeti emlékek együttesen alkotják a Tiszáninneni Református Egyházkerület kulturális örökségét, így azok megőrzése és védelme is egységesen kell, hogy történjen. Fontos alaptétel továbbá, hogy a gyülekezeteknél őrzött tárgyi emlékek mindegyike értéket képvisel – korától és kivitelezésétől függetlenül. Az egyes gyülekezetek tulajdonában lévő egyházművészeti tárgyakat különös gondossággal kell kezelni és megőrizni, melynek szabályozása és nyilvántartása a hatályos állami szabályok szerint történik. A hatályos egyházi szabályrendelet értelmében egyházi műtárgyon az állami törvényekben megfogalmazottakon kívül érteni kell mindazokat az ingóságokat, amelyeket az egyházi szervezet a liturgikus, illetve mindennapi életében használ, így ide tartoznak a klenódiумok, terítők,

⁵² *Szabályrendelet a MRE kulturális öröksége védelméről*, 2023. https://reformatus egyhaz.hu/documents/3693/Zsinati_szabalyrendelet_a_kulturalis_oroksegenek_vedelmerol_RVthF2y.pdf (A letöltés dátuma: 2025. 06. 28.)

templomi berendezések, zászlók. Ezekre a tárgyakra terjed ki a Múzeum gyűjtőköre a Tiszáninneni Református Egyházkerület gyülekezeteiben.

A Tiszáninneni Református Egyházkerületet jelenleg négy egyházmegye alkotja: az Abaúji Református Egyházmegye 98 gyülekezettel, a Borsod-Gömöri Református Egyházmegye 100, az Egervölgyi Református egyházmegye 27 gyülekezettel és a Zempléni Egyházmegye 72 gyülekezettel, és közel ugyanennyi templommal. Az Abaúji Református Egyházmegye területéről 44 gyülekezet 98 egyházművészeti tárgyát őrizzük a Múzeumban, textíliák tekintetében pedig – ha csak az úríhímezéses darabokat vizsgáljuk – 31 gyülekezet 93 terítőjét. A földrajzilag legnagyobb területtel rendelkező Borsod-Gömöri Református Egyházmegye 33 gyülekezetéből 122 tárgy került az állományunkba, és 21 gyülekezet 33 úríhímezéses terítője. A hányatott történelmű Egervölgyi Református Egyházmegye, amelyben egyben a legkisebb Egyházmegye is, 9 gyülekezet 38 tárgyát bízta Múzeumunk gondjaira. A Sárospataki is magába foglaló Zempléni Református Egyházmegye 46 gyülekezetének 115 tárgya és 21 gyülekezetének 97 úríhímezéses terítője gazdagítja állományunkat.

A 2019 és 2021 között megújult állandó kiállítás hat egymásba nyíló terméből kettő kifejezetten egyházművészeti tárgyakat bemutató tér. A Lorántffy Zsuzsannáról elnevezett kiállítótérben a Múzeum védett állományának tekinthető, 16-18. századi úríhímezéses úrasztali terítőkből válogattunk. A teremben természetesen helyet kapott textilállományunk két legismertebb darabja is: a kassai gyülekezet Agnus Dei motívummal ellátott terítője, és Putnoki Klára 1658-as alkotása is. A másik terem, amelyben a tiszáninneni egyházvidék református egyházművészetének legszebb darbjait mutatja be, Debreceni Ember Pál nevét viseli. Debreceni Ember Pál (1660-1710) sárospataki, makkoshotycai, élete végén pedig olaszliszakai református lelkész, az első református egyháztörténeti mű, a *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* című munka alkotója volt. Múzeumunk testvérintézménye a gönci *Károlyi Gáspár Múzeum és Bibliakiállítás*, amely 1999-től látogatható, és anyagunk értékes, elsősorban abaúji egyházművészeti darbjait is bemutatja. A Hangácson található *Szathmáry Király György Egyháztörténeti Múzeum* szintén a gyűjtemény kihelyezett intézménye, mely elsősorban a Szathmáry Király családhoz köthető relikviák bemutatótere. Ezek a kihelyezett kiállítások, a Múzeum állandó kiállításával együtt hozzájárulhatnak egyrészt a református identitás megőrzéséhez és megerősítéséhez, másrészt pedig a regionális református kulturális örökség számára biztosítanak nagyobb nyilvánosságot. A Múzeumba kerülő tárgyak és a gyülekezeteknél őrzött tárgyak esetében egyaránt törekszünk a tárgyak, ezáltal a gyülekezetek, templomaik és a települések turisztikai és szakmai nyilvánosságának növelésére. A Tiszáninneni Református Egyházkerület gyülekezeteiben számtalan műemlék templommal találkozunk, mint Boldva, Gönc, Karcsa, Korlát vagy Szikszó települések templomaival. Freskóiról híres a rakacaszendi, rudabányai, szalonnai,

felső-mériai és a vizsolyi templom. Sok templom a belső berendezése, mives faragott vagy festett asztalosmunkái miatt jelentős, ahogyan a jósvafői vagy a teresztenyei templomok festett kazettás mennyezete, vagy a méltán híres megyaszói festett templomi bútorzat.

A Tiszáninneni Református Egyházkerület hivatalos, negyedévente megjelenő magazinja, a *ReFormás*⁵³ 2023-tól elindította *Műemlékek* című rovatát. A rovatban vetésforgóban mutatunk be a négy egyházmegye tárgyi örökségéből – helyszínen és Múzeumban őrzött darabokat egyaránt, szakmai igényességgel a tudományos ismeretterjesztés jegyében. A Tudományos Gyűjtemények és a gyülekezetek közötti egyik lehetséges együttműködési forma, amikor az egyes gyülekezetek saját történetükre vonatkozó kutatásokra bízzák meg az intézmény szakembereit. Ilyen jellegű megbízásra példa a Dr. habil. Dienes Dénes szerkesztésében 2024-ben megjelent „*Ad az Isten időt mindenre – A Böcsi Református Egyházközség történelmi emlékei*” című kötet, melyben külön fejezetben kerültek bemutatásra a gyülekezet fennmaradt klenódiuai is.⁵⁴ Gyülekezeti felkérésre időszaki és állandó, az adott gyülekezet életére és történetére vonatkozó kiállítások rendezését, azok szakmai koordinálását is végzik a Múzeum szakemberei. Időszaki gyülekezeti kiállítások esetében az egyes egyházközségek saját, múzeumi letétben lévő tárgyaik helyszíni bemutatását is biztosítja a Múzeum. A múzeumandragógia sajátos területe, amikor az egyházközségek évfordulók, rendezvények alkalmával a Tudományos Gyűjtemények történész- és muzeológus szakembereit kérik fel tudományos előadások megtartására. Ehhez kapcsolódóan fontos megjegyezni, hogy a gyülekezetek előszere-ttel nyúlnak vissza saját, gyakran több száz éves tárgyaikhoz inspirációként – elsősorban az úrasztali terítők hímzéstechikája és motívumkincse tekintetében – amikor új úrasztali felszereléseket terveznek. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Múzeuma hagyományosan ingyenesen fogadja az Egyházkerület területéről érkező református gyülekezeti- és diákcsoportokat, a látogatást igény szerint múzeumpedagógiai foglalkozásokkal színesítve, ezáltal is hozzájárulva ahhoz, hogy a Múzeum valódi közösségi múzeum lehessen.

A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Múzeuma az elmúlt 150 év során folyamatosan nyitott volt az egyháztörténet és az egyházművészet fennmaradt darabjai iránt. A célzott felhívások nyomán az egyházközségek elsősorban használaton kívüli úrasztali felszereléseiket adományozták a Múzeumnak. Regionális sajátossága a műgyűjtésnek, hogy a 19. század végétől a Rákóczi- és Lorántffy-családokhoz köthető tárgyak kerültek az állományba, me-

⁵³ *Tiszáninneni Református Egyházkerület*. <https://titek.hu/reforras-magazin/> (A letöltés dátuma: 2025. 07. 17.)

⁵⁴ P. Kusnyír 2024: 123–150.

lyek többsége a 21. században is szerepel a Múzeum állandó kiállításán. Ez a jelenleg végigkísérte a 20. század első évtizedeit is. A 20. század második felében a hazai egyházellenes politikai berendezkedés próbálta ellehetetleníteni a Tudományos Gyűjtemények, azon belül pedig a Múzeum működését. Ugyanakkor épp az intézmény állományának egyházi jellege volt az, amely megmentette azt az államosítástól. A rendszerváltástól napjainkig eltelt több mint 30 éve új kihívások elé állította a Múzeumot. A Tiszánineni Református Egyházkerület gyülekezeteinek jelentős hányada elvándorlással, elnéptelenedéssel küzd. 2023-ban egy, az Abaúji Református Egyházmegyéhez tartozó, hagyományosan kis létszámú gyülekezet megszűnésével annak klenódiumait a Múzeumban helyezték letétbe. Ez a tendencia jelenleg folytatódni látszik, így a következő években a Múzeum kiemelt feladata, hogy a gyülekezeteknél őrzött úrasztali felszerelések sorsát nyomon kövesse, megőrizve azokat utókornak.

Irodalom

- BOKOR József – MAKLÁRI P. Miklós (szerk.)
 1882 *Jelentés a sárospataki Ref. Főiskola (Akadémia és Gimnázium) állapotáról az 1881/2. iskolai évből.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
- FINKEY József – SZINYEI Endre (szerk.)
 1896 *A Sárospataki Ev. Ref. Főiskola (Akadémia és Gimnázium) Értesítője az 1895-96. iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
- JAKOB Károly
 é.n. *Néhány történelmi nevezetességű régiségtári adat.* Kézirat, 20. sz. eleje. Tiszánineni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Múzeuma
- KOVÁCS Áron – P. KUSNYÍR Éva
 2022 *Mesélő tárgyak a Sárospataki Református Kollégiumban.* Sárospatak: Hernád Kiadó
- MARTON János – CSONTOS József (szerk.)
 1924 *A sárospataki Ref. Főiskola Theol. Akadémiai és Főgimnáziumi Értesítője az 1923/24-ik iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
- MÁTYÁS Ernő – ELEKES Imre (szerk.)
 1930 *A sárospataki Ref. Főiskola Theol. Akadémiai és Főgimnáziumi Értesítője az 1929-30-ik iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
 1933 *A sárospataki Ref. Főiskola Theol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1932-33-ik iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
- MÁTYÁS Ernő – NOVÁK Sándor (szerk.)
 1935 *A sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1934-35-ik iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
 1936 *A sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1935-36-ik iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő

- MITROVICS Gyula – BUZA János (szerk.)
 1880 *Jelentés a sárospataki Ref. Főiskola (Akademia és Gimnázium) állapotáról az 1879/80. iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
- MITROVICS Gyula – ZSOLDOS Benő (szerk.)
 1881 *Jelentés a sárospataki Ref. Főiskola (Akademia és Gimnázium) állapotáról az 1880/1. iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
- N.N.
 1858 *Tudósítás a tiszáninneni helyét hitvallású egyházkerület sárospataki főiskolájának az 1857-ik iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
- N.N.
 1938 Még a múzeumok is ünnepelnek. *Sárospataki Református Lapok*, 44. 219.
- P. KUSNYÍR Éva
 2019 „Seized by Russian Troops as Spoils of War” – Numismatic Objects Transferred to Budapest from the Museum of the Reformed College of Sárospatak in 1938. *Magazin Istorik*, 34–37.
 2024 „*Utensilia sacra*” – A Bőcsi Református Egyházközség úrasztali felszerelése. In Dienes Dénes (szerk.): „*Ad az Isten időt mindenre*” – *A Bőcsi Református Egyházközség történelmi emlékei.* Sárospatak: Hernád Kiadó, 123–150.
- POCSAINÉ EPERJESI Eszter
 2001 Palágyi Deák Geyza (1871-1931). *Acta Patakina* 5.
- POCSAINÉ EPERJESI Eszter – RÁDAINÉ BODNÁR Katalin
 2014 „*Legyen kedves az Úr előtt ez ajándék...*” – *A Sárospataki Református Kollégium Múzeumának úrihímzéses terítői.* Sárospatak: Hernád Kiadó
 2016 *Török hímzésű úrasztali terítők a Sárospataki Református Kollégium Múzeumában.* Sárospatak: Hernád Kiadó
- RADÁCSI György – SZINYEI Endre (szerk.)
 1899 *A sárospataki Ev. Ref. Főiskola (Akadémia és Gymnasium) értesítője az 1898/99. iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
- RÁCZ Lajos – ELEKES Imre (szerk.)
 1928 *A sárospataki Ref. Főiskola Theol. Akadémiai és Főgimnáziumi Értesítője az 1927-28-ik iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
- SZABÓ Sándor – ELLEND József (szerk.)
 1915 *A sárospataki Ref. Főiskola, Theol. Akadémiai, Jogakadémiai és Főgimnáziumi Értesítője az 1914-1915. iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
- SZINYEI Gerzson – SZINYEI Endre (szerk.)
 1872 *Jelentés a sárospataki Ref. Főiskola (Akademia és Gimnázium) állapotáról az 1871/2. iskolai évben.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
- ZSÍROS József – TÁRCZY Árpád (szerk.)
 1939 *A sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1938-39-ik iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
 1940 *A sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1939-40-ik iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő

VASADY Béla – ELEKES Imre (szerk.)

- 1931 *A sárospataki Ref. Főiskola Theol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1930-31-ik iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő
- 1932 *A sárospataki Ref. Főiskola Theol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1931-32-ik iskolai évről.* Sárospataki Református Főiskola Értesítő

FORRÁSOK

1896-iki ezredéves országos kiállítás: a történelmi fűcsoport hivatalos katalógusa 2. füzet, A renaissance-épület földszintje. Történelmi Fűcsoport Igazgatósága, Kosmos Műintézet, Budapest, 1898.

Dr. Jakob Károly jelentése a Sárospataki Református Kollégium Régiségtáráról. 1949. december 29. Gépirat. ltszn. Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Múzeuma

INTERNETES FORRÁSOK

Szabályrendelet a MRE kulturális öröksége védelméről, 2023. https://reformatusegyhazi.hu/documents/3693/Zsinati_szabalyrendelet_a_kulturalis_oroksegenek_vedelmerol_RVthF2y.pdf (A letöltés dátuma: 2025. 06. 28.)

Tiszáninneni Református Egyházkerület. <https://tirk.hu/reforras-magazin/> (A letöltés dátuma: 2025. 07. 17.)

Éva P. Kusnyír

REFORMED HERITAGE REPRESENTATION IN THE MUSEUM OF SCIENTIFIC COLLECTIONS OF THE CISTIBISCAN REFORMED CHURCH DISTRICT

The Museum of the Reformed College of Sárospatak is a special institution in that its official collection covers the geographical unit of a church organization. As it is the museum of the Cistibiscan Reformed Church District, currently unused communion tableware items and objects significant from the aspect of church history or applied arts donated by the congregations belonging to the Church District have been continuously added to the collection since the end of the 19th century. As a result of the collecting and growth process covering more than a hundred years, we currently preserve as many as three hundred embroidered communion tablecloths from the 16th-18th centuries, and nearly a thousand tableware sets from 132 Cistibiscan congregations. The tableware preserved in the museum and owned by the congregations together constitute the material and cultural heritage of the Cistibiscan Reformed Church District. For this reason, it is our primary goal that these objects should continue to serve the congregational communities.

EGY KISVÁROS MÚLTJÁNAK VISSZHANGJA

*Az 1956-os forradalom és megtorlás
családi narratívái Tiszafüreden*

UJVÁRI LÁSZLÓ

Az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlás emlékezete Tiszafüreden sajátos módon él tovább a helyi közösségben, ahol a kollektív és egyéni emlékezeti dimenziók folyamatos kölcsönhatásban formálódnak. A tanulmány középpontjában annak feltárása áll, hogy miként jelennek meg a forradalom emlékei a családi narratívákban, az egyéni visszaemlékezésekben. Az elemzés három családi esettanulmányra épül, amelyek bemutatják, hogyan alakulnak a személyes történetek a társadalmi emlékezeti diskurzusokkal való interakcióban. A kutatás célja, hogy hozzájáruljon a hazai és nemzetközi emlékezetkutatás diskurzusához, különös tekintettel a lokális narratívák és a nemzeti kollektív emlékezet viszonyára. A tanulmány alapját képező vizsgálat a szerző készülő doktori disszertációjához kapcsolódik, így a bemutatott eredmények a posztszocialista emlékezet, valamint a helyi és nemzeti narratívák összefüggéseinek mélyebb megértéséhez kínálnak új szempontokat.

Témafelvetés

A kutatás középpontjában az áll, hogy miként jelenik meg az 1956-os forradalom emlékezete Tiszafüreden a családi narratívákban és egyéni visszaemlékezésekben, valamint hogyan hatnak ezek egymásra a helyi közösség emlékezeti mintázatain belül. A vizsgálat célja feltárni, milyen narratív motívumok, traumafeldolgozási stratégiák és emlékezeti mintázatok rajzolódnak ki a tiszafüredi családok történeteiben. Külön figyelmet fordítok arra, hogy az egyéni visszaemlékezések

miként reflektálnak a társadalmi emlékezeti diskurzusokra, illetve hogyan jelenik meg a csend, az elhallgatás vagy éppen a múlt kimondása az emlékezet átadásában. Elemzem, hogy az interjúalanyok hogyan szerkesztik meg családi történeteiket, és mely visszaemlékezésekben dominál inkább a kommunikatív, illetve a kulturális emlékezet. A kutatás közgyűjteményi forrásokra, oral history interjúkra és narratívvelemzésre épül, három családi esettanulmány részletes bemutatásával.¹ Hasonló módszertani megközelítést alkalmazott Valuch Tibor is, aki részletesen elemezte, hogyan jelennek meg az 1956-os forradalom és a megtorlás családi és egyéni narratívái, valamint milyen trauma- és emlékezetmintázatok rajzolódnak ki az oral history interjúkban.² A vizsgálat célja, hogy hozzájáruljon az 1956-os forradalom lokális emlékezetének, valamint a helyi és nemzeti narratívák összefüggéseinek mélyebb megértéséhez, új szempontokat kínálva a poszt szocialista emlékezetkutatás számára.

A kutatás elméleti háttere

A kutatás elméleti sarokpontjait olyan tudománytörténeti előzményekre alapoztam, mint Bartlett narratív sémateóriája, Assmann, Halbwachs, Ricoeur, Portelli vagy Mannheim munkássága.³ A generációk közötti emlékezetátadás alapját Mannheim klasszikus elmélete adja, amely szerint a generációk közötti különbségek nem pusztán biológiai vagy életkori kérdések, hanem a közös történelmi tapasztalatokon alapulnak, és meghatározóak a közösség identitásának kialakulásában.⁴ Bartlett szerint az emberek emlékezete nem egyszerű másolat, hanem aktív, szerkesztő folyamat, hiszen az egyének a tapasztalataikat és történeteiket előzetes tudásstruktúrák, tehát sémák mentén strukturálják és értelmezik. Ezek a sémák határozzák meg, hogy az egyén miként jegyez meg és idéz fel eseményeket vagy történeteket.⁵ Assmann megkülönbözteti a kulturális és kommunikatív emlékezetet, utóbbi a hétköznapi közösségi interakciókban, családi történetekben és élőbeszéd-

¹ Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma (OHA) a magyarországi oral history-kutatás egyik legfontosabb bázisa: több mint ezer életútinterjút őriz és dolgoz fel, amelyek a forradalom és a megtorlás emlékezetét, a családi és egyéni narratívák társadalmi mintázatait vizsgálják. Vö. <https://1956osintezet.hu/hu/oral-history>

² Valuch 2016.

³ Gyáni Gábor munkáiban részletesen elemzi a nemzeti és családi emlékezet viszonyát, a társadalmi emlékezet szerkezetét, valamint a trauma és a hallgatás motívumát, gyakran 1956-os példákön keresztül (Gyáni 2006; 2010).

⁴ Mannheim 1952.

⁵ Bartlett 1995.

ben öröklődik tovább, és mindössze három generáción, körülbelül hét-nyolc évtizeden át él.⁶ Ez az időszak nagyjából egybeesik az 1956 és a jelen között eltelt idővel. Halbwachs elmélete szerint az egyéni emlékezés csak a kollektív emlékezet kereteibe illeszkedve kap értelmezést.⁷ Az identitás nem állandó, hanem olyan konstrukció, amely a különféle – a múlt eseményeit történetekbe foglaló – narratívák mentén folyamatosan újra formálódik. Ricoeur elmélete szerint a személyes és családi elbeszéléseken keresztül a családi emlékezet hat a közösség identitására.⁸ A narratív identitás egy folyamatosan fejlődő, élethosszig tartó narratívképzés, ami – múlt és jövő között hidat képezve – az egész életről szól.⁹ Saját életét az egyén egy koherens történetként szerkeszti meg, amelyben a múlt eseményei, jelen cselekvései és jövőbeli céljai összefüggő egységet alkotnak. Összhangban Bartlett és Ricoeur megállapításaival, Portelli rámutat, hogy az oral history nem egy objektív történelmi igazság megtalálására, hanem a régmúlt eseményeinek értelmezésén keresztül a szubjektív tapasztalatok megértésére törekszik.¹⁰ Portelli szerint az oral history legfőbb értéke nem az események objektív rögzítésében, hanem azok jelentésének, az emlékezők szubjektív tapasztalatainak értelmezésében rejlik. Ennek tudatában rögzíthető, hogy az e tanulmányban prezentált családtörténetek sem a múltbeli tényállás meghatározásai, hanem sokkal inkább az érintettek élethelyzetének, értékrendjének és identitásának tükröi. A kutatás ideje alatt több kihívással és korláttal szembesültem, mint például a rendelkezésre álló források hiányosságai, az interjúalanyok elérhetőségének korlátozottsága. Ezeket a nehézségeket folyamatos önreflexióval és a módszertani trianguláció alkalmazásával igyekeztem kezelni, hogy a kutatás eredményei megbízhatóak és hitelesek legyenek. Mint helyi kutató, aki maga is kötődik a város közösségéhez, fontos volt számomra, hogy a családok bizalmát elnyerjem, ugyanakkor tudatosítanom kellett, hogy személyes kötődésem hatással lehet az értelmezésre. Az interjúk során többször találkoztam a családok elzárkózásával és megnyílásával, amelyek a közösségi emlékezet megosztottságát tükrözik. Habár alapvégzettségem szerint történész vagyok, a jelen tanulmány elemzését már a néprajz és kulturális antropológia doktori képzés keretei között, annak elméleti és módszertani szempontjait érvényesítve végzem. Ennek tudatában a kutatás minden szakaszában úgy tekintettem a vizsgálatra, mint amely nem pusztán történelmi adatok gyűjtése, hanem a múlt megértése és a közösség identitásának folyamatos alakítása.

⁶ Assmann 2018: 49–52.

⁷ Halbwachs 2018: 115–152; 191–228.

⁸ Ricoeur 1992.

⁹ Szendi 2017: 367–368.

¹⁰ Portelli 1991.

Az esetpéldák történeti bemutatása

A családok kiválasztását az indokolta, hogy történetük jól tükrözi a tiszafüredi közösség társadalmi sokszínűségét, közvetlenül – de különböző szinten és módon – voltak érintettek az 1956-os eseményekben és a megtorlásban, valamint az adatközlők és az általuk továbbadott családi narratívák elérhetősége is biztosított volt. Ez lehetővé teszi, hogy különböző társadalmi helyzetű, eltérő tapasztalatokat hordozó családok példáján keresztül vizsgáljam a forradalomhoz kapcsolódó egyéni és családi narratívák mintázatait és formálódását.

MONOKI CSALÁD: 1956. október 26-án este Tiszafüreden is megalakult a forradalmi tanács, amely a helyi kommunista vezetők egy részét leváltotta, nevüket a lakossággal is közölték. Ugyanezen az estén fiatalok leverték a középületekről a hatalmi jelvényeket, valamint a két szovjet emlékművet is ledöntötték. Másnap, október 27-én, több mint ezerfős tömeg gyűlt össze a gimnázium előtti emlékműnél, ahol forradalmi hangulatban szónoklatok, párt- és rendszerellenes jelszavak skandalása és éneklés zajlott, majd a tömeg végig vonult a városon. A feszült helyzetet többen is igyekeztek csillapítani, néhány ember lélekjelenlétének és higgadságának köszönhetően sikerült elkerülni a tragédiát.¹¹ A forradalom napjaiban a helyi rendőrség vezetése is átalakult, a nemzetőrség megszervezésével pedig Monoki Árpádot¹², a tiszafüredi forradalmi bizottság elnökhelyettesét bízták meg.¹³ Személyi átszervezések, vizsgálatok és felelősségre vonások zajlottak, miközben a település vezetése igyekezett fenntartani a rendet. Monoki vezetésével vizsgálat indult, amely feltárta a Legeltetési Bizottság működésében tapasztalt szabálytalanságokat, hibákat és visszaéléseket. A forradalom leverése után Monokit és több társát népi demokratikus államrend elleni szervezkedéssel vádolták. Az elsőfokú bíróság súlyos börtönbüntetéseket, jogfosztásokat és vagyyonelkobzást szabott ki, de a Legfelsőbb Bíróság több esetben enyhítette az ítéleteket, illetve új eljárást rendelt el. A

¹¹ Október 27-én délelőtt a tömeg az 1848-as emlékműtől Kossuth-nótákat énekelve, nemzeti zászlókat lengetve és kokárdát viselve, rendszer- és pártellenes jelszavakat skandált, miközben végig vonult a Fő úton a Turul szoborhoz. Ott spontán beszédek hangzottak el, és követelték a turulmadár visszahelyezését az emlékmű tetejére. Az indulatok akkor szabadultak el, amikor kötéllel a nyakában elővezették Jónás József adóvégrehajtót, beszolgáltatási biztost, akinek az akasztását is követelték, de a középiskolai pedagógusok lélekjelenléte megakadályozta a tragédiát.

¹² Monoki Árpád (1908–1983) tiszafüredi gazdacsaládból származott, négy elemit és két polgárit végzett, majd tizedesként szolgált (VII. híradós zászlóalj), a második világháborúban az orosz fronton harcolt. 1945 után a Kiszgázdapárt tagja, 1947–48-ban járási titkára volt. Nős, két gyermek édesapja. Az 1956-os forradalom idején a Nemzeti Tanács elnökhelyettese, majd a tiszafüredi nemzetőrség megszervezésével bízták meg.

¹³ A 'Politikai elnyomás Magyarországon a XX. században' című, 2024. február 23-án Tiszafüreden megrendezett konferencián 'Az '56-os megtorlás egy tiszafüredi esetpéldája. Monoki Árpád története' címmel tartottam előadást, amelyben ismertettem a témában végzett kutatásom eredményeit. A tanulmány megjelenés alatt áll.

bíróság indoklásában kiemelte, hogy a vádak egy része nem volt kellően bizonyított, illetve a vádlottak szerepe nem volt egyértelműen meghatározható. Bár több tanú szerint visszafogottan, inkább reformpárti szemlélettel vett részt a folyamatokban, Monoki Árpádból bűnbak lett, a forradalmi események legfontosabb mozgatójaként, radikális hangadóként állították be. A terhére felhozott vádak között szerepelt a kommunista vezetők leváltása, a nemzetőrség szervezése, a pártház átadása más pártoknak, illetve a tsz-ek széttöltése, de ezek megalapozottsága a legtöbb esetben megkérdőjelezhető volt.¹⁴ Monoki Árpád két év letöltendő szabadságvesztést kapott, de jó magaviselete miatt feltételesen hamarabb szabadult. Monoki – társaihoz hasonlóan – súlyos és rendszeres fizikai bántalmazások áldozata lett a megtorlás során. A családját sem kerülték el a retorziók: a családfő távolléte súlyos megpróbáltatások elé állította őket, feleségét és két gyermekét kilátástalan anyagi helyzetbe sodorva. Lányát – jó tanulmányi eredményei ellenére – mindössze egy hónappal az érettségi előtt zárták ki a gimnáziumból, s a kilépő papírokat éveken át visszatartották, jelentősen megnehezítve ezzel az érettségi vizsga letételét és a továbbtanulást. Kénytelenek voltak értékeiket eladni, hogy fedezni tudják az ügyvédi költségeket és a mindennapi megélhetést, miközben a társadalmi elszigeteltség tovább nehezítette helyzetüket. A családot korábbi barátai és rokonsága is elfordulással sújtotta.

SZOMBATI CSALÁD: A gépállomások a magyar mezőgazdaság szocialista átszervezésének kulcsintézményei voltak; a Tiszafüredi Gépállomás 1950-ben kezdte meg működését, és az 1956-os forradalom idején 130-150 dolgozót foglalkoztatott. A forradalom alatt a munkástanács gyorsan megalakult, élére Szombati Árpád¹⁵ szerelőt választották, akit higgadtsága és korrekt magatartása miatt tartottak alkalmasnak.¹⁶ Szombati mérsékelt álláspontot képviselt, igyekezett csillapítani a dolgozók forradalmi hevületét, és fenntartani a rendet. Október 27-én a gépállomás dolgozói közösen vettek részt a belvárosban kibontakozó tömegdemonstráción. Bár a gépállomáson könyvégetés is történt, Szombati aktív részvételét nem bizonyították, és ő maga is tagadta ezt. A forradalom leverése után Szombatit népi demokratikus államrend elleni izgatás vádjával bíróság elé állították. A vádak szerint eltávolította a párttitkárt és az igazgatót, sztrájkot szervezett, és megkérdője-

¹⁴ MNL JNSZML XXV. 9. b. 463/1958.

¹⁵ Szombati Árpád (1909–1984) Egerfarmoson született, apja cipésmester, anyja háztartásbeli. Lakatos végzettségű, gépállomási szerelőként dolgozott a Tiszafüredi Gépállomáson, nős, háromgyermekes családapa, büntetlen előéletű. Az 1956-os forradalom idején a gépállomás munkástanácsának elnöke lett.

¹⁶ Az 'A vidéki Magyarország és a XX. század sorsfordulói' című, 2025. április 11-én Tiszafüreden megrendezett konferencián 'Forradalom a Tiszafüredi Gépállomáson. Szombati Árpád 1956-os szerepe és felelőssége vonása' címmel tartottam előadást, amelyben ismertettem a témában végzett kutatásom eredményeit. A tanulmány megjelenés alatt áll.

lezte a Kádár-kormány legitimitását, de a tanúvallomások ellentmondásosak voltak. Végül egy év börtönbüntetésre és pénzbírságra ítélték, de a büntetés végrehajtását felfüggesztették, és a korábban letartóztatásban töltött időt beszámították.¹⁷ Az ítéletet 1991-ben megsemmisítették. A börtön és a retorziók súlyos anyagi és lelki terhet róttak a családra: el kellett adniuk a családi ház építésére felhalmozott építőanyagot, lányát kizárták a gimnáziumból, Szombatit pedig rendszeresen bántalmazták, ami egészségére is kihatott. Összefoglalva, Szombati Árpád inkább közvetítő, mérséklő szerepet játszott a forradalmi eseményekben, de a megtorlás során mégis őt tették felelőssé, annak ellenére, hogy a források ezt nem támasztják alá, sőt inkább cáfolják. Az ítélet indoklásában a terhére rótták, hogy nem élt a tisztségéből fakadó lehetőségeivel: nem akadályozta meg sem a könyvégetést, sem a sztrájkot, sem pedig a kombájnok gumiabroncsainak vontatókra történő átszerelését.¹⁸

VARGA CSALÁD: A tiszafüredi Kossuth Lajos Gimnázium 1951-ben indult 36 tanulóval és három pedagógussal, első igazgatója Varga Ferenc, aki meghatározó alakja lett a város szellemi életének.¹⁹ Az 1956-os forradalom idején Varga felelős vezetőként engedélyezte a diákok részvételét a tömegdemonstráción, de csak tanári felügyelettel, zárt sorokban. Szerepe döntő volt abban, hogy a tömeg haragja nem csapott át erőszakba, több veszélyeztetett személyt is megmentett a lincseléstől.²⁰ A forradalom leverése után a diákok és tantestület szerepvállalása miatt felelősségre vonták, hosszas bírósági eljárásnak vetették alá, de végül teljes

¹⁷ MNL JNSZVL XXV. 9. b. 922/1957.

¹⁸ Ez azért vált szükségessé, mert a város lakosságának adományait és segélyszállítmányait a gépjárműs vontatóival szállították a fővárosba.

¹⁹ Varga Ferenc 1915-ben született Nagykőrösön pedagógus családban, majd a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett történelem–földrajz szakos tanári oklevelet. Tanári pályáját Lajosmizsén kezdte, 1941-től Tiszafüreden dolgozott, ahol a polgári iskola megszűnése után az általános iskola igazgató-helyettese, majd a gimnázium alapító igazgatója lett. 1957 februárjában – vélhetően politikai nyomás hatására – lemondott, ezt követően egy év betegszabadságra kényszerült, majd utódja – az igazgatói székben – Gráf Ottó tiltakozása miatt csak az általános iskolában taníthatott. 1961-ben visszahelyezték a gimnáziumba, emellett a Kiss Pál Múzeum vezetésével is megbízták. Súlyos betegsége miatt 1963-ban, 48 évesen hunyt el; emlékéét tanítványai és kollégái máig megőrizték.

²⁰ A 'Gazdaság, társadalom, politika az ötvenes évek Közép- és Kelet-Európájában' című, 2023. június 2-án Hajdúnánáson megrendezett konferencián 'Vélhetően nem önszántából. Varga Ferenc tiszafüredi gimnáziumalapító-igazgató életrajza, helyi oktatásban szerzett érdemei, forradalmi működése, félreállításának körülményei, és lokális emlékezete' címmel tartottam előadást, amelyben ismertettem a témában végzett kutatásom eredményeit. A tanulmány megjelenés alatt áll.

felmentést kapott.²¹ A meghurcoltatás azonban súlyosan rontotta egészségi állapotát.²² Varga Ferenc következetesen nem engedte érvényesülni a DISZ-t a gimnáziumban, ami miatt politikai bizalmatlanság övezte, és a forradalom után célponttá vált. 1957-ben politikai nyomásra lemondott az igazgatói posztról, majd az általános iskolába helyezték át. Csak Gráf Ottó távozása után térhetett vissza a gimnáziumba, de hamarosan, 1963-ban, súlyos betegsége következtében elhunyt. Pályafutását, egészségét és életét megtörte a politikai megtorlás, a város és az iskola ezzel egy kivételes pedagógust veszített el. Családja és kollégái mindvégig támogatták, visszaemlékezések szerint felelősségteljes, diákokat védő magatartást tanúsított. Életútja példázza, hogyan válhatott egy vidéki értelmiségi a forradalom utáni megtorlás áldozatává, még ha a békés megoldásokat kereste is.

Az életútinterjúk bemutatása

MONOKI-INTERJÚ

Az interjút a Monoki család legidősebb tagjával, Gacsal Károlyné Monoki Rózával²³ készítettem 2022 őszén, egy kávézó teraszán. Az adatközlő ekkor életvitelszerűen Veszprémben élt, és csak időnként látogatott haza rokonaihoz Tiszafüredre. Kifejezetten kérte, hogy a beszélgetés egy kellemes, csendes helyen történjen, mivel az őszi időjárás közel áll hozzá, a veszprémi otthonában pedig nem kívánt interjút adni. A beszélgetés során igyekeztem teret adni annak, hogy az adatközlő maga válassza meg a hangsúlyos témákat és azok terjedelmét. Az elbeszélés középpontjába hamar az édesapja került. Az interjú nagy részét az 1956-os események, a család közvetlen érintettsége és a megtorlás időszaka tette ki. Hangsúlyozta édesapja pozitív jellemvonásait, és részletesen beszélt a megtorlás idején a család-főt és őt, mint fiatal diáklányt ért megpróbáltatásokról. Többször kiemelte a büntetés aránytalanságát, valamint a társadalmi elszigeteltség nehézségeit:

„[...] teljesen megváltozott a légkör körülöttünk, teljesen.”²⁴

²¹ MNL JNSZML XXI. 9. b. 72. 1003/1957.

²² Varga Ferenc ekkor már fél vesével, állandó katéterrel élt.

²³ Az 1957-ben felelősségre vont Monoki Árpád 1939-ben született lánya, aki 1956-ban éppen végzős gimnazista volt. Diáktársaival ő is részt vett a tömegdemonstráción és a kollégium írógépén szórólapokat gyártottak, amelyek hangsúlyozták a forradalom követeléseivel való egyetértésüket.

²⁴ Saját gyűjtés: Gacsal Károlyné Monoki Róza (1939) életútinterjú. 2022.

Az édesapját ért retorzió mellett nyíltan szólt saját negatív tapasztalatairól is, például a gimnáziumból való kizárásáról érettségi előtt, illetve a bizonyítványa három évig tartó visszatartásáról. Mesélt a családtagok életének későbbi alakulásáról, különösen édesapja, bátyja és saját életének fontosabb állomásairól és dilemmáiról. Elmondása szerint a családot a forradalmat követő évtizedekben az összetartás és a hallgatás, a kimondástól való elzárkózás jellemezte, és az is kiderült, hogyan élnek tovább ezek a történetek a családban. Az interjú lassan indult, az adatközlő röviden mesélt a család történetéről, szüleiéről és gyermekkoráról, de bármely évtizedről kérdeztem, gyakran visszatért a traumatikus időszakhoz. A rendszerváltás körüli időszak kapcsán kitért arra is, mennyire sajnálja, hogy édesapja nem élte meg a rendszerváltást és a bírósági ítélet megsemmisítését. Az 1950-es évekhez érve részletesebben és nyitottabban beszélt a történetekről, érzéseiről. Az adatközlő alapvetően segítőkész és nyitott volt, de bizonyos témákban érezhető maradt a távolságtartás. Az 1950-60-as évek felidézése során tapintható volt az érzelmi töltet.

SZOMBATI-INTERJÚ

A Szombati család legidősebb tagjával, Varga Lajosné Szombati Katalinnal²⁵ készítettem az interjút 2025 tavaszán, a tiszafüredi Platán Nyugdíjas Otthonban, az adatközlő szobájában négyszemközt, zavartalan környezetben. Bár mozgásában egy friss baleset korlátozta, szellemi frissesség és nyitottság jellemezte. Életkorára hivatkozva udvariasan elzárkózott a fényképkészítéstől. Az interjú struktúrájának felépítésekor ez esetben is arra törekedtem, hogy a beszélgetés lefedje az adatközlő teljes életútját, de maga válassza meg, hogy mely témákra helyez hangsúlyt. Családtörténettel, gyermekkori emlékekkel kezdődött az elbeszélés, és alig néhány perc alatt édesapja szülői kvalitásaira tért át az elbeszélő:

„[...] édesapám, ő nagyon-nagyon okos ember volt.”²⁶

Édesapja rövid jellemrajza után részletesen beszélt a Tiszafüredi Gépállomás munkástanácsában vállalt elnöki szerepéről, a forradalmi eseményekről és a megtorlás nehézségeiről. A megtorlás utáni évtizedekről, a családfő visszailleszkedéséről és munkavégzéséről, testvéreiről és a gimnáziumi kizárásról szűkszavúan nyilatkozott, ezek a témák nem jelentek meg a spontán elbeszélésében, inkább az in-

²⁵ Az 1956-os forradalom idején a Tiszafüredi Gépállomás munkástanácsának elnöki feladatait ellátó Szombati Árpád 1941-es születésű lánya, a család középső gyermeke. Diáktársaival ő is részt vett a tömegdemonstráción, de az eseménnyel kapcsolatos emlékei homályosak és pontszerűek.

²⁶ Saját gyűjtés: Varga Lajosné Szombati Katalin (1941) életútinterjú. 2025.

terjűkésítő célzott kérdései hívták elő őket. Hosszabban beszélt saját pályája alakulásáról, különösen a rendszerváltás utáni időszakról. A családi traumaátadásról keveset szólt, gyakran áttért saját aktuális élethelyzetére. Az adatközlő végig közlékeny volt, különösen édesapja története és a forradalom kapcsán, melyekről erős érzelmi töltettel mesélt. A gimnáziumi kizárásról szűkszavúan, de látható feszültséggel, míg saját pályájáról és a boltnyitásról szenvedélyesen beszélt. Gyakran visszatért gyermekkori emlékképekre.

VARGA-INTERJÚ

2023 késő tavaszán, az egri otthonában kerestem fel a Varga család legidősebb tagját, Varga Lászlót.²⁷ Az adatközlő készségesen és részletesen válaszolt a kérdésekre, nyitottan fogadta a megkeresést, és örömmel mutatta meg a családi archívum dokumentumait és fényképeit, amelyek fontos kiegészítő forrásként szolgáltak a családi emlékezet vizsgálatához. Hasonló interjűkésítést alkalmaztam ez esetben is. Hosszan és részletesen beszélt saját gyermekkoráról, tanulmányairól és szakmai pályafutásáról, ezekben a témákban szívesen és bőven osztotta meg emlékeit. Édesapjáról tisztelettel szólt, kiemelve pedagógiai és szülői kvalitásait:

„[...] egyszer sem emlékszem, hogy kiabált volna velem, vagy egy nyaklevest adott volna.”²⁸

A rokonságról, bátyjáról és édesanyjáról röviden, de készséggel beszélt. Az 1956-os forradalom és a családfő szerepe nem spontán narratívaként, hanem főként a kérdésekre adott rövid válaszokban rajzolódott ki, amelyekben hangsúlyt helyezett az édesapja egészségi állapotára és korai halálára. Ez azzal magyarázható, hogy gyermekkori emlékeiben a családfő elvesztése maradt meg, a forradalomról pedig csak a családon belül átadott, töredékes narratíva állt rendelkezésére. Az elbeszélésből kiderült, hogy a családban hosszú ideig hallgatás övezte a történeteket, a múltidézés nem volt jellemző, inkább az elhallgatás és a családfő emlékének tisztelete dominált. A családi narratívák átadása, a trauma feldolgozása háttérbe szorult, ami a későbbi elemzés szempontjából fontos motívum. Egyenletes dinamika jellemezte a beszélgetést, az adatközlő végig készségesen működött közre. Saját életútjáról és szakmai pályájáról élénken, részletesen és nagy lelkesedéssel mesélt, míg az 1956-os forradalomról és az ahhoz kapcsolódó eseményekről szembetűnő

²⁷ A tiszafüredi Kossuth Lajos gimnázium alapító-igazgatójának, Varga Ferencnek az 1949-ben született fia. Korából adódóan nincsenek emlékei a forradalom és a megtorlás időszakáról, de annál több az azt követő évekből és édesapja 1963-as haláláról.

²⁸ Saját gyűjtés: Varga László (1949) életútinterjú. 2023.

szükszavúsággal nyilatkozott. Nem volt érezhető traumatikus élmény a családfő félreállítása kapcsán, sokkal inkább a szülő elvesztése volt hangsúlyos.

A családi narratívák elemzése

MONOKI ESETPÉLDA

A Monoki család történetét a közösségi elismertségből fakadó felelősségvállalás, a megtorlás mélyen átalakító hatása, valamint a társadalmi elszigeteltség traumája jellemzi. Az interjúban kiemelt hangsúlyt kap a családfő közösségi szerepvállalása: a helyi önkéntes tűzoltóság parancsnoka, a kisgazdapárt járási titkára, a 48-as emlékmű felállításának egyik kulcsfigurája. Ezek a szerepek kifejezik a közösség iránti elkötelezettséget, ami a forradalom idején ahhoz vezetett, hogy felkérték, vállaljon szerepet a helyi forradalmi tanácsban. A megtorlás időszaka a család minden tagjára súlyos következményekkel járt: az édesapa letartóztatása, a verések, a család gazdasági és társadalmi helyzetének drámai romlása. Az adatközlő személyes traumája a gimnáziumból való kizárás, a bizonyítványa három évig tartó visszatartása, valamint a társadalmi elszigeteltség, amelyet hosszú évekig érzett. Ezekről a traumákról többször is érzelmi töltettel beszél, és gyakran visszatér azokhoz a pillanatokhoz, amikor a családot a közösség magára hagyta. A hallgatás és elhallgatás motívuma a narratíva visszatérő eleme: „*szájzár volt*”, nem beszéltek a történekről, még a rokonság is távolságtartó volt. A család másik meghatározó traumája az, hogy a rendszerváltás után egy újságcikkben összekeverték az apa és a fia életútját. Ez a negatív élmény megrendítette az adatközlőt, aki hosszú évekre visszavonult mindenféle közreműködéstől. Ez a fordulat meglehetősen jól szemlélteti a múlt feldolgozásának, a megnyílás folyamatának nehézségét. A megtorlás ellenére a családot erős belső kohézió, az édesanya helytállása, a gyerekek felelősségvállalása és a közös munka jellemezte. Az emlékezetátadás töredékes, a traumát érintő témákról hosszú ideig nem beszéltek, a történetek csak részben öröklődtek. Az adatközlő saját életútjában az újrakezdés, az új környezetbe való beilleszkedés motívuma jelenik meg. Fiatalon elköltözött Tiszafüredről, levelezőn érettségizett, munkát vállalt, családot alapított, és bár nem szülővárosában él, teljes mértékben integrálódik a családba. A narratíva szerkezete a családi háttérrel, a megtorlás nehézségeivel kezdődik, majd az adatközlő saját életútjára, a családalapításra és az eredményes beilleszkedésre tér ki. A történetben különösen hangsúlyos a közösségi szerepvállalás, a társadalmi elszigeteltség keserű tapasztalata, a következő generáció beilleszkedése, illetve a családfő emlékének elismerésének hiánya és a pontatlan újságcikk okozta újabb trauma.

SZOMBATI ESETPÉLDA

Az elbeszélésben nagy hangsúlyt kap az előzetes családtörténet, a boldog gyerekkor, a példás szülők narratívája. Jelentős szerepet játszanak a forradalom eseményei, az édesapa előzetes letartóztatása, valamint a rendőrségi zaklatások és verések, továbbá a család anyagi helyzetének romlása. Az adatközlő érzelmeivel átítatott részletességgel mesél az édesapja megőszüléséről és a családi ház építésére hosszú évek alatt felhalmozott építőanyagok kényszerű eladásáról. Ezek a nehézségek mély nyomot hagytak a család életén, és meghatározták a következő generáció emlékezetét is. Úgy a szűkebb családi, mint a tágabb közösségben tudatos csend uralkodott a történekről. Az adatközlő hangsúlyozza, hogy „*arról hallgatni kellett*”, és a traumatikus eseményekről csak kérdésre vagy részben beszélt. Az elbeszélést végig áthatja a szülők iránti tisztelet, amely az édesanya helyállásából és a családfő megpróbáltatásaiból ered. Gyakran visszatérő motívum a szülőként és szakemberként is kiemelkedő kvalitásokkal felruházott édesapa karaktere, valamint az alaptalan és aránytalan felelősségre vonás, amely megtörte egy addig sikeres életút pályáivét. Az adatközlő szűkszavúan, csak kérdésre beszél édesapja megtorlás utáni életéről, visszailleszkedéséről és munkavállalásáról, rendszerint visszatér a forradalom előtti időszakhoz. A megtorlás utáni évtizedeket érintő kérdésekre az adatközlő saját életútjának sikerével reagál, amelyben megjelenik a kitartás, a tanulás, a munkavállalás és a vállalkozás, amelyek a trauma feldolgozásának és az újrakezdésnek a kulcselemei. Egyik, amikor a gimnáziumi kizárás után levelezőn érettségizett, szülei példáját követve nem adta fel, hanem megpróbálta megkerülni a nehézségeket. Másik ilyen fordulópont volt, hogy a vállalkozói tevékenységben találta meg a lehetőséget az újrakezdésre. Nemcsak anyagi biztonságot, hanem önállóságot is szerzett, amikor boltot nyitott. Az emlékezet továbbadása csak részleges volt, a trauma témája hosszú ideig tabunak számított. Így a múlt feldolgozása és továbbadása egyfajta kihívást jelentett, amelynek leküzdésében – az adatközlő életében – az újrakezdés játszott főszerepet. A narratíva központi eleme a megtorlás és annak következményei, ezzel párhuzamosan erőteljesen jelen van a hallgatás és elhallgatás motívuma. Az adatközlő visszatérően az alaptalan vádak és a családfő szenvedéseit szimbolizáló megőszülést hangsúlyozza, a megtorlás egyéb részleteit – mint a hatósági zaklatások, a bántalmazás vagy a bírósági eljárás – nem bontja ki. A narratívában továbbá fontos szerepet kap a családi összetartás és tisztelet, amely a terhek elosztásában és a felelősségvállalásban nyilvánul meg. Az édesapa iránti tisztelet és a szaktudás közösségi elismerése egyfajta kapaszkodóként segítette a család identitásának fenntartását. Az adatközlésben megjelenik a siker és újrakezdés, amely az elbeszélő életútjában nyilvánul meg, hangsúlyozottan a vállalkozói tevékenységben. Ez a kettősség – a múlt fájdalmai és a személyes fejlődés – határozza meg a narratíva egészét.

VARGA ESETPÉLDA

A Varga család legidősebb tagjával készült interjúban a pedagógusi elhivatottság, a közösségi szerepvállalás, a tragikus hős motívuma, illetve az újrakezdés szorosán összefonódnak. A beszélgetés során kiderül, hogy a generációk közötti emlékeztetődés sajátos módon alakult, részben az adatközlő fiatal kora, részben a család érzékeny visszafogottsága miatt. Az elbeszélésben a megtorlás helyett a korai haláleset traumája kerül előtérbe. Az adatközlő nagyrészt saját életútját mutatja be, és szűkszavúan, de tisztelettel beszél édesapja pedagógusi és szülői kvalitásairól. Bár a traumatikus történelmi tapasztalat mély nyomot hagyott a család identitásformálásában, az adatközlő mégsem erre fekteti a legnagyobb hangsúlyt. Az édesapa szakmai pályáivében súlyos törést jelentett az 1956-os forradalom, de a családot érintő legfőbb trauma az édesapa igazgatói lefokozása, kizárása a pártból, a megtorlás időszakában tapasztalt szakmai mellőzöttség, a háttérbe szorulás, valamint a családfő korai halála. Ezek az események mélyen befolyásolták a család minden tagját, de az adatközlő – a forradalom idején mindössze hét, édesapja halála idején pedig tizennégy éves – homályos, töredékes emlékekkel rendelkezik a forradalomról. Ezért a családi traumát nem úgy éli meg, mint a bátyja, aki követte édesapja példáját és hasonló szakmát választott. Az adatközlő számára édesapja halála inkább egy tragikus családi fordulat, mint történelmi traumaként megélt esemény. Saját eredményes szakmai pályafutása és ennek hangsúlyozása a trauma feldolgozásának egyik módja. Kérdésre készséggel mesél a forradalom idején történelekről, de visszatérően édesapja félreállítására tevődik a hangsúly, mint szülőt és pedagógust méltatja: „*Nagyon jó édesapa volt. Nagyon jó, és végtelenül türelmes.*” Keveset beszél édesanyjáról és bátyjáról. Időnként utal rájuk és mesél rokonlátogatásokról, tisztelettel nyilvánul meg velük kapcsolatban, de nem hangsúlyos a családi közösség. Az adatközlő életútjában a családi kapcsolatok ápolása csak részben jelenik meg, ebből arra következtetnek, hogy az integráció mértéke a családon belül gyenge. Ez a gyenge kötődés arra vezethető vissza, hogy az adatközlő a kora miatt lazább érzelmi szállal kapcsolódik a családtörténet nehéz és tragikus időszakához, amely a család idősebb tagjai között megerősítette a belső kohéziót, összetartást. A narratívában nem a családtagok közötti szoros kapcsolat, hanem az adatközlő saját pályafutása és az édesapja példaképszerű emléke áll a középpontban. A megtorlás számára is fontos, de nem identitást meghatározó sarokpont, inkább példaképpé vált tragikus alakként tekint apjára, aki kivételes tiszteletnek örvendett, de a történelem sodrában félreállították. A Varga család narratívája hangsúlyozza, hogy nemcsak a család, hanem a város közössége is sokat veszített. Az édesapa tragikus elvesztését – a kiváló pedagógus emlékképezének megfelelő – saját eredményes szakmai életútjával kompenzálja.

Közös pontok és mintázatok

Mindhárom családot érintette a forradalom utáni megtorlás, a családfő felelősségre vonása. Míg a Monoki és Szombati családok esetében az édesapa meghurcolása, bebörtönzése és ellehetetlenítése, illetve az elszigeteltség, addig a Varga család narratívájában az édesapa félreállítás és korai halála áll a trauma középpontjában. A hallgatás és elhallgatás motívuma erősen jelen van a vizsgált történetekben, amely a megtorlás utáni évtizedek kényszerű hallgatására vezethető vissza, és ez jelenik meg abban, hogy az adatközlők elkerülik bizonyos témák részletezését. A Monoki családban „*szájzár volt*”, a Szombati családban „*arról hallgatni kellett*”, és sokáig a Varga családban sem beszéltek a történekről, sőt a gyász keserősége is megjelent a retorzió éveiben. Ebből arra következtettek, hogy a hallgatás nemcsak családi, hanem közösségi szinten is meghatározó volt. A generációk közötti emlékezetátadás mindhárom esetben töredékes, hiányos, de annak oka és módja eltérő. A Monoki és Szombati családok esetében hasonlóságot mutat, sokáig családon belül sem beszéltek a történekről, míg a Varga családban ezt árnyalja az adatközlő korából adódó élethelyzet, a fiatalkori érdeklődés hiánya, felületessége és a továbbtanulás. Fontos motívum mindhárom esetpéldában az édesapa iránti tisztelet, pozitív jellemvonásainak felerősítése. A Monoki család történetében a közösségi szerepvállalás és társadalmi elismertség, míg a Szombati és Varga családok generációk között átadott narratívájában a szakmai kvalitások – egyik esetben a gépészeti szak tudás, másik esetben a pedagógusi elhivatottság – kapnak hangsúlyt a pozitív szülői tulajdonságok mellett. A Varga család adatközlője például így emlékszik vissza édesapjára: „*Nagyon jó édesapa volt. Nagyon jó, és végtelenül türelmes.*” Szembetűnő hasonlóság továbbá az, hogy mindhárom családi narratíva fontos eleme az aránytalan szigorral felelősségre vont – vagy méltatlanul félreállított – édesapa, az áldozat motívuma. A történetekben a családfő nem, mint romantikus forradalmár, hanem sokat szenvedő áldozatként, szülői példaképként él tovább. A Varga család történetében ez kiegészül a városi szinten elismert és megbecsült családfő képével. Mind egyik példában jelenlévő elem a megtorlás idején kibontakozó családi összetartás, és mindhárom elbeszélésben – ugyan eltérő hangsúllyal, de – megjelenik a család-fenntartó szerepet átvállaló édesanya helytállása: a Monoki és Szombati narratívában ez meghatározó motívum, míg a Varga család esetében csak kiegészítő elemként jelenik meg. A trauma feldolgozásának módjaként mindhárom vizsgált esetpéldában előfordul az újrakezdés motívuma, és közös pont az, hogy ez kivétel nélkül a következő generáció életében történik. Az adatközlők hangsúllyal, nyitottsággal és részletesen beszélnek róla, amiből arra következtettek, hogy mindhárom esetben egy meghatározó identitásformáló tényező. A siker jelentéstartalma mindegyik elbeszélésben más, de közös pont a tanulás, a munkavállalás és a közösségbe visszailleszkedés folyamata.

Egyedi fordulatok a vizsgált esetpéldákban

A három család történetében a közös vonások mellett egyedi, jellemző fordulatok is feltűnnek. A Monoki család narratívájában különösen hangsúlyos az édesapa közösségi szerepvállalása, ugyanakkor a közösségtől elmaradt a családfő emlékének elismerése, és ez a családi narratívában kiemelt elemként szerepel. Tovább mélyítette e hiányérzetnek az érzelmi oldalát, hogy a rendszerváltás után pontatlanságból egy újságcikkben összekeverték az apa és a fia életútját, ami mélyen megrendítette az adatközlőt, és hosszú évekre visszavonult mindenféle közreműködéstől. A Szombati család történetében az édesapa szakmai kvalitása²⁹ és az adatközlő vállalkozói tevékenysége, az újrakezdés motívuma kerül a középpontba, az adatközlő boltot nyit, önállóságot és anyagi biztonságot szerez. Az édesapa iránti tisztelet és a közösségi elismerés itt is fontos, de inkább kapaszkodóként segíti a család identitásának fenntartását, miközben az adatközlő saját életútjának sikerével reagál a megtorlás utáni nehézségekre. A Varga család emlékezeti anyagában a társadalmi megbecsülés, illetve a korai haláleset traumája kerül előtérbe: az édesapa félreállítása és hirtelen halála a legfőbb elem. Az adatközlő fiatal kora miatt homályos, töredékes emlékekkel rendelkezik a forradalomról, a generációk közötti emlékeztetődés csak részlegesen valósult meg. A legszembetűnőbb különbségek abban mutatkoznak, hogy az egyes narratívákban a családi összetartás miként jelenik meg, és a trauma feldolgozásában hova tevődik a hangsúly. A Monoki család esetében az összetartás erősen és időtálló módon mutatkozik meg, hangsúlyos az édesanya és az idősebb testvér helytállása, amíg a Varga család történetében az összetartás és az édesanya helytállása csak kiegészítő motívumként jelenik meg, ami az adatközlő gyengébb családi integrációjára utal. Fontos elem az összetartás a Szombati család elbeszélésében is, azonban nem kap olyan erős központi szerepet, mint a Monoki példában. Az újrakezdés motívuma mindhárom családban a következő generáció életében valósul meg, azonban jelentéstartalma és társadalmi kontextusa eltérő. A Monoki családban a siker elsősorban a tanulásban, az elköltözésben és a családalapításban nyilvánul meg, amely a társadalmi beilleszkedést és a stabil élet megteremtését jelenti. A Szombati családban a vállalkozói tevékenység, a saját bolt megnyitása és az önállóság megszerzése kap hangsúlyt, ami a gazdasági függetlenséget és a társadalmi mobilitást hangsúlyozza. A Varga családban viszont a siker inkább a szakmai pályafutás és az egyéni eredmények kiemelésében jelenik meg, amely a személyes kiteljesedést és a szakmai elismerést helyezi a középpontba. Ezek a különbségek jól tükrözik a családok eltérő társadalmi helyzetét, a történelmi traumákhoz való viszonyulást és az identitásformálás egyedi útjait.

²⁹ A megtorlás utáni időszakban már nem tér vissza a családfő szakmaiságának hangsúlyozása, amelyből a háttérbe szorulás, a mellőzöttség feltételezhető.

Értelmezés és összefüggések

Halbwachs szerint az emlékezet társadalmi keretek között alakul, ami látszik a Monoki család történetében, ahol a közösségi szerepvállalás és a társadalmi elszigeteltség befolyásolta a család életét, majd ahhoz vezetett, hogy az újrakezdésben fontos szerepet kap a társadalmi beilleszkedés. A rendszerváltás után történt sajtópontatlanság is igazolja, hogy a közös emlékezet folyamatosan változik és visszahat az egyéni narratívára. A Varga családnál az édesapa halála után a városi közösség tisztelete megszűnt, a család társadalmi helyzete és elismertsége megváltozott, ami közösségen belüli háttérbe szorulást és a családtagok identitásának újraértelmezését eredményezte. Az Assmann-féle kommunikatív és kulturális emlékezet elkülönítése segít megérteni, hogy a traumák átadása milyen korlátokkal találkozódik. Ezek a korlátok a hallgatás és elhallgatás motívumán keresztül mindhárom családban megjelennek. A Monoki és Szombati családok esetében a tudatos elhallgatás következtében a kommunikatív emlékezet korlátozott, így a múltbeli trauma csak részlegesen, hiányosan kerül átadásra. Paul Ricoeur narratív identitás elmélete szerint a trauma feldolgozása és az új identitás kialakulása a családi történetekben központi szerepet játszik. A Monoki család története például az elszigeteltségtől a társadalmi integrációig vezet, a család új identitást épít. A Szombati család esetében a vállalkozói tevékenység, a boltnyitás a múlt traumájának sajátos feldolgozása, amely megteremti az önálló identitás kialakításának lehetőségét. A Varga családban a szakmai pályafutás hangsúlyozása szintén identitásformáló, amely a kiemelkedő szakember korai halálának traumáját a személyes – szintén szakmai – sikerrel kompenzálja. A Bartlett-féle sémateória szerint a családi narratívákban a traumák aktív szerkesztése, sémák mentén történő értelmezése figyelhető meg. A Monoki család történetében a “beilleszkedés” sémája írja felül a társadalmi elszigeteltség traumáját, a Szombati család narratívájában a “kitartás és önállóság” sémája vezérli az újrakezdést, mindkét esetben segítve a múlt traumájának feldolgozását. A Varga családban pedig a “szakmai siker” sémája helyettesíti a traumát, új értelmet és erős alapot ad az identitásnak. Karl Mannheim szerint azok az emberek, akik ugyanazon eseményeket élik át, közös generációt alkotnak, és ezek a közös élmények, tapasztalatok nagymértékben befolyásolják a személyes és csoportos identitást. A Monoki és Szombati történetek azt mutatják, hogy ugyanazon történelmi élmények – megtorlás, gimnáziumból kizárás, elszegényedés – is eredményezhetik különböző identitások kialakítását, attól függően, hogy melyik trauma kap nagyobb hangsúlyt a családi emlékezetben. A Monoki család elbeszélésében központi szerep jut a társadalmi elszigeteltségnek, s ezt az új közösségbe való eredményes beilleszkedéssel kompenzálja a következő generáció, a Szombati család esetében pedig az önálló vállalkozói egzisztencia megszerzése és túlhangsúlyozása

az édesapa megtorlás utáni – megalapozottan feltételezhető – szakmai mellőzöttségéből fakadhat. A Szombati narratíva elemzésében elsőre nem tűnt fel, de más szempontból közelítve logikus felvetésnek tetszik, és magyarázatot ad arra is, hogy az adatközlő miért beszélt szüksézávan a megtorlás utáni évtizedekről, a családfő visszailleszkedéséről és munkavégzéséről. A Varga családnál a helyzet más volt: itt a fiatalabb generáció kevésbé kapcsolódott a családhoz, és a korkülönbség miatt a múltbeli eseményekről kevesebb információ öröklődött. Míg az idősebb testvér az édesapa példáját követve választott pályát, ezzel is feldolgozva a családi traumát és újraépítve identitását, addig a fiatalabb testvér, aki a korából adódóan más tapasztalatokkal rendelkezik, egy másik szakterületen épít új identitást. Ez a folyamat is példázza Mannheim elméletét, miszerint a generációk nemcsak az életkor alapján, hanem a társadalmi és közösségi – jelen esetben családi – kapcsolatok alapján is formálódnak. Portelli oral history elmélete hangsúlyozza a szubjektív igazságok fontosságát, amelyek a családi traumák és emlékek személyes megélésében, átadásában jelennek meg. A Monoki család narratívájában a pontatlan újságcikk okozta trauma is a szubjektív igazságot emeli ki: az adatközlő érzelmi visszavonulása mutatja a történetek szubjektív értelmezésének fontosságát. A Varga család homályos emlékei szintén a szubjektív igazságot erősítik: a fiatal kor miatt a trauma nem történelmi eseményként, nem a forradalmat követő megtorlás részeként, hanem családi tragédiaként él tovább.

A kutatás jövőbeni iránya

E tanulmányban a forradalom eseményeihez és a megtorlás traumájához kötődő, három különböző társadalmi státuszú család narratíváit vizsgáltam, melyek mindegyikét érintette a felelősségre vonás. A kisbirtokos paraszti, az ipari munkás és az értelmiségi háterű családok példáján keresztül bemutattam a helyi egyéni emlékezet sokszínűségét és a traumák feldolgozásának különböző módjait. A további kutatások során olyan esetpéldák elemzését tervezem, amelyek adatközlői passzív résztvevői vagy szemtanúi voltak a forradalomnak, de nem érintette őket a megtorlás, így elkerülték a hatalom választát. Célom, hogy a kollektív emlékezet és a megtorlást elszenvedő családi narratívák mellett feltárjam a megfigyelő szerepében lévő egyének narratíváit is. Ez lehetővé teszi, hogy teljesebb képet kapjunk a tiszafüredi közösség 1956-hoz kapcsolódó emlékezetének szerkezetéről és dinamikájáról, illetve, hogy a közösségi emlékezet rétegeit és azok kölcsönhatásait árnyaltabban láthassuk.

IRODALOM

- ASSMANN, Jan
 2018 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest: Atlantisz
- BARTLETT, Frederic C.
 1995 *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology.* Reprint. Cambridge: Cambridge University Press
- GYÁNYI Gábor
 2006 *Emlékezés, emlékezet, múlt.* Budapest: Napvilág
 2010 *Az emlékezet politikája.* Budapest: Napvilág
- HALBWACHS, Maurice
 2018 *Az emlékezet társadalmi keretei.* Budapest: Atlantisz
- MANNHEIM, Karl
 1952 „The Problem of Generations.” In Paul Kecskemeti (ed.): *Essays on the Sociology of Knowledge.* 276–322. London: Routledge & Kegan Paul
- PORTELLI, Alessandro
 1991 *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History.* Albany: State University of New York Press
- RICOEUR, Paul
 1992 *Oneself as Another.* Chicago: University of Chicago Press
- SZENDI, István
 2017 „Önéletrajzi emlékezet és narratív identitás.” In *Lábjegyzetek Platónhoz. Az emlékezet.* 15. 353–368.
- VALUCH Tibor
 2016 Following the Life Stories of Participants in the 1956 Hungarian Revolution. *Hungarian Cultural Studies.* 9. 127–140.

LEVÉL- ÉS IRATTÁRI FORRÁSOK

- MNL JNSZVL XXV. 9. b. 463/1958. Csontos István és társai
 MNL JNSZVL XXV. 9. b. 922/1957. Szombati Árpád
 MNL JNSZVL XXI. 9. b. 72. 1003. Molnár Gyula és 18 társa büntetőper 1957.

László Ujvári

ECHOES OF A SMALL TOWN'S PAST:
*FAMILY NARRATIVES OF THE 1956 REVOLUTION AND REPRISALS
IN TISZAFÜRED*

The memory of the 1956 revolution and the subsequent reprisals in Tiszafüred continues to evolve in a distinctive manner not only at the level of the local community but also at the level of individual families and persons. This study examines how the memory of the revolution is manifested in family narratives and individual recollections through the examples of three families from Tiszafüred (the Monoki, Szombati and Varga families) and how these interact within local memory patterns. The research relies on oral history, family archives, local history documents, and archival sources, applying narrative analysis and trauma processing perspectives. The analysis points out that the motifs of reprisal, isolation, and silence play a central part in all three families, yet the ways in which trauma is processed and memory is transmitted differ significantly. The respect for the family patriarch, family cohesion, and the motif of new beginnings are decisive in all cases, though their meanings and emphases vary by family. The theoretical framework of the study is provided by theories of narrative identity, collective and communicative memory, as well as schema theory, generational theory, and oral history, which aid in interpreting the structure of family stories and the intergenerational procedures of trauma processing. One of the objectives of the research is to contribute to a deeper understanding of the local memory of the 1956 Revolution and the interrelations between local and national narratives, offering new perspectives for post-socialist memory studies.

Kulturális konfliktusokhoz vezető út a „kiskorú anya gyermekével” gyermekvédelmi szakellátásban

PLENTER KRISZTINA

A kiskorú anyák gyermekeikkel közös szakellátásának jogi és társadalmi kontextusa

A gyermekvédelmi szakellátás egyik sajátos formája, amikor a 18. életévét még be nem töltött, családból kiemelt vagy gyermekotthonban élő, terhes vagy megszült kiskorú édesanya kéri a gyermekével közös elhelyezést, amelyhez az 1997. évi XXXI. tv. 9. § (1)b) alapján joga van. Amennyiben nincs hely a nevelőszülői hálózatban, akkor az egyes gyermekotthonokban működő úgynevezett „baba-mama” csoportokban kapnak férőhelyet. 2023-as adat szerint 27 olyan, a Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság fenntartása alatt álló gyermekotthon van Magyarországon, ahol működik kiskorú anya és gyermeke együttes ellátása. Azt feltételezem, hogy a gyermekvédelmi szakellátásba kerülő, zömmel szegénységi kultúrából érkező, nagyrészt roma kiskorú anyák nem egyszerűen egy átmeneti krízis érintettjei, hanem egy társadalmilag „más” kulturális közeg képviselői, amely a többségi társadalmat képviselő intézmények családképétől, normarendszerétől és gyermeknevelési attitűdjétől eltér.

A Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola első éves hallgatójaként az intézményi miliő vizsgálatában az eltérések mélyen rejlő társadalomtörténeti magyarázatot kutatom, feltárva azt, hogy milyen kulturális, életmódbeli konfliktusok rajzolódnak ki az intézményi tartózkodás során az elvárt és megélt diffúz identitások gyökereiből eredően.

Magyarországon 2023-ban a nők átlagos életkora az első gyermek születésekor 29 év volt.¹ Többségi társadalomban megjelenő jelenkori nő- és anyaképben a gyermekvállalás késleltetése elfogadott, hiszen teret nyert, hogy többek között a nők munkavállalása, karrierépítése mellett későbbre tolódott a gyermekvállalás.² A szegénytelepeken és a hasonló városi miliókban ehhez képest akár egy bő évtizeddel hamarabb tekintik normálisnak az első gyermek megszületését.³ A terhességgel, szüléssel, gyermekgondozással kapcsolatos hazai egészségügyi ellátórendszer minden kismama és anya számára tartalmaz kötelező elemeket a gyermek egészséges fejlődése érdekében. Ez nem evidens az ebbe a szakellátási formába kerülő lányok számára és mindezen felül az intézmények szakellátói által képviselt és közvetített gyermekgondozási attitűd és szabályok is napi szinten ütköznek a roma népcsoportok szokásaival és értékrendjével. Ez a helyzet később felveti azt a kérdést is, hogy a „baba-mama” csoportokban való kis és nagy gyerekek, csecsemők és anyák gondozása és nevelése mennyiben képes befolyásolni azt, hogy az intézményt az anyák később gyermekükkel együtt vagy nélküle hagyják el.

A tanulmány a szakellátásban megjelenő kulturális konfliktusokra irányuló kutatásaim első eredményeit ismerteti az anya és az újszülött vonatkozásában. Rámutatok, hogy amit etnikai cigány kultúraként – adott esetben szegénységkultúraként – definiálunk, az néprajzi értelemben reliktum, olyan szokás, norma, amely korábban széles körben elterjedt volt, de leginkább és ideiglenesen ebben a közegben maradt fenn.

A bemutatásra kerülő eredményekhez vezető vizsgálati módszertan elsősorban szakirodalmi áttekintés és budapesti intézményekben történt résztvevő megfigyelés 2023–2025 között, de a teljes kutatáshoz elengedhetetlen narratív interjúk készítését és a nem fővárosi, illetve egyházi fenntartású szakellátás vizsgálatát is megkezdtem. Ezek száma még nem elegendő a végleges eredményekhez szükséges, megalapozott következtetések levonására, de előre vetítenek újabb vizsgálandó kérdéseket és nézőpontokat.

¹ Keményné Horváth szerk. 2024: 31.

² Bognár-Erát 2020: 23–26.

³ Durst 2001: 73; 75.

Korai gyermekvállalás, roma identitás és a szegénység kultúrája

A ROMA FELÜLREPREZENTÁLTSAÉG A GYERMEKVÉDELEMBEN

Rákó Erzsébet roma gyerekek gyermekotthoni nevelésének kutatása szerint a gyermekvédelmi gondoskodásban akár 73% is lehet a roma előfordulási arány, tehát a romának tartott gyerekek jelentősen nagyobb arányban kerülnek gyermekotthonba, mint nem roma társaik.⁴ Az általam vizsgált budapesti intézményekben⁵ a szakellátók közlése, résztvevő megfigyelésem és önbevallások alapján a fiatalkorú roma anyák aránya a 90 százalékot is meghaladja. A származásra, nemzetiségre, vallásra vagy faji hovatartozásra vonatkozó adatok különleges személyes adatoknak minősülnek a GDPR (EU 2016/679) és a magyar Infotörvény (2011. évi CXII. törvény) alapján, ezért a gyermekotthonokban sincsenek nyilvántartva. A fiatal anyák gyakran szólítják egymást *'cigánynak'* vagy beszélgetésben *'testvéremként'* utalnak a csoportban élő társukra.

A roma nők gyermekvállalásával kapcsolatos kutatások⁶ azt mutatják, hogy a tinédzser kori gyermekvállalás felülreprezentált a mélyszegénységben élő, marginalizált társadalmi státuszú cigányság körében, azzal együtt, hogy a cigányság kulturálisan heterogén csoport, bár a csoportokon belül a termékenység magatartásban, illetve a gyermekvállalási szokásokban vannak különbségek. Szuhay Péter kutatásaiban⁷ a különböző etnikai csoportok (például oláh cigányok, beások, magyar cigányok/muzsikus cigányok) kultúrájában egyedi etnikai jellegzetességekre világít rá, de arra is kitér, hogy a cigányság jelentős részének életét meghatározza a szegénység, a kirekesztés és a társadalmi peremhelyzet, amelyben számos, a szegénységkultúrára, a nem cigány szegények életére is jellemző adaptációs stratégia figyelhető meg. Bár van a roma népességnek egy kis hányada, amely munka- és jövedelem viszonyaiban, demográfiai magatartásában igyekszik asszimilálódni a többségi etnikum szokásaihoz, a többség – amely a szegénységből kikapaszzkodott romákat *'úri-cigánynak'* nevezi – tekintetében inkább a szegénység kultúrája megközelítés látszik alkalmazhatónak.

⁴ Rákó 2019: 128.

⁵ Plenter 2025: 8–9.

⁶ Béki 2022; Durst 2001, 2006, 2007; Gyukits 2003; Janky 2007; Makay 2019; Neményi 1998, 1999; Szabó-Makay 2021.

⁷ Szuhay 1999: 11–18; 30–36; 76–77.

A KORAI ANYASÁG DEMOGRÁFIAI ADATAI ÉS JELLEMZŐI

A 2023-25-ben budapesti intézményekben történt kutatásaim idején a lányok/anyák többségében 'magyar cigánynak' definiálták magukat. A terhesség előtti életvitelükben – de az intézményben tartózkodásuk idején is – a nagyvárosi, halmozottan hátrányos serdülők korcsoportjának szokásai, devianciája, igényei, ismeretanyaga is jól felismerhető (például net használat, párválasztási és szexuális szokások, szórakozási szokások, élvezeti szerek használatának igénye stb.⁸) Feltételezhető, hogy a kisfalusi és/vagy szegregált környezetben élő cigányok gyermekvállalásának tekintetében más tényezők jelentősebbek: a felnőtté válás lehetséges útja, a megszületett gyermek hoz boldogságot a nyomorúságos körülmények között is,⁹ az aluliskolázottság, a munkaerőpiaci hátrányok,¹⁰ a fogamzásgátlás ismeretének hiánya, a társadalmi kirekesztettség, lakóhely mentén.¹¹

Janky Béla tanulmányában a 2003-as Kemény István vezette országos reprezentatív cigányvizsgálat gyűjtött adatai alapján írta le, hogy bár a magyarországi nők körében a kilencvenes években elkezdődött a gyermekvállalás megkezdésének a késleltetése, de a roma nők esetében tízből hárman 18 éves koruk előtt már anyává váltak, és nagyjából kétharmaduk legkésőbb 20 évesen szült.¹²

„A cigány nők korábban kezdenek szülni, mint a nem roma többséghez tartozók, és úgy tűnik, a magyar társadalomban akkor sem volt jellemző az első gyermek vállalásának cigányokéhoz hasonló időzítése, amikor a teljes termékenységi mutatók a jelenlegi cigány népességéhez voltak hasonlóak.”¹³

A Magyarországon 2023-ban szült anyák között KSH adatok szerint a 0-14 korcsoportban 55, a 14-19 éves korcsoportban 3947 gyereklány van. Mindösszesen közülük 3325 fő a hajadon vagy nem házasságban szült. Ez közel 4 százaléka (3,97) százaléka a 15-49 éves korban szült anyáknak. A 2022-es adatok is csak néhány fővel térnek el ettől.¹⁴ Ebből a halmazból kerülhetnek ki a többszörösen hátrányos helyzetű, családból kiemelt vagy már eleve gyermekotthonokban felnövő, gyermekével közös életét intézményben kezdő, zömében roma leányanyák.

⁸ Plenter 2025: 6–8.

⁹ Durst 2001: 84–85; 89.

¹⁰ Gyukits 2003: 64–66.

¹¹ Béki 2022: 21.

¹² Janky 2005a: 141.

¹³ Janky 2005b.

¹⁴ Az élveszületések adatai vármegyék és jogállás szerint. Az adott évben Magyarországon élveszületettek. 1997-2023. <https://statinfo.ksh.hu/Statinfo/QueryServlet?ha=NS3A03> (A letöltés dátuma: 2025. 10. 19.)

A „jó anya versus rossz anya” kontextus, mint ütközőpont a szakellátásban

A ROMA KISKORÚ ANYÁK CIGÁNY GYERMEKGONDOZÁSI SZOKÁSOKHOZ, HIEDELMEKHEZ VALÓ VISZONYA

A roma kultúrában a család az élet legfontosabb szervezője. A gyermek születése örömforrás, és ő a nagycsaládi közösség központi és megbecsült tagja.¹⁵ A roma népcsoportok évszázadok óta éltek (és élnek) marginalizált helyzetben. Gyakran vándorló vagy fél-nomád életet folytattak, ki voltak téve a külső nyomásnak, letelepítési és asszimilációs próbálkozásoknak, üldöztetésnek.¹⁶ A gyerek a jövő zálogát jelentette a bizonytalan és gyakran ellenséges környezetben és nem csak az egyéni család, hanem az egész közösség túlélésének és tovább élésének záloga is volt. A gyermekek magas számának megtartása, felnevelése és szeretetteljes gondozása létfontosságú kulturális stratégia. A gyermekeket már nagyon korán bevonják a családi életbe, a tágabb közösségbe, ami szoros köteleket és folyamatos interakciót biztosít a felnőttek és a gyermekek között. Napjainkig sincs az a szigorú elkülönülés, mint ami a polgári kultúrában a gyerekszoba kialakulásával megjelent. A roma anyák gyakran számítanak a család és a közösség támogatására a gyermeknevelésben, így a nagyszülők, rokonok aktívan részt vesznek a gyerekek életében.¹⁷ A nagymama kulcsfontosságú szereplő a nevelésben, csökkenti az anya terhét, a gyermek nevelését pedig teljesen átveszi, ha az anya nagyon fiatal.¹⁸

Az intézményi szakellátásban élő fiatal anyák esetében ezek a kulturális normák nem tudnak megvalósulni. Mind a családból kiemelt, mind más intézményi csoportból átkerült lányoknak ismeretlen és szokatlan, hogy egy számukra kijelölt szobában egyedül vagy gyermekükkel kettesben legyenek. Nappal szívesebben tartózkodnak a közösségi helyiségekben társaikkal vagy egyikőjük szobájába húzódnak be többen. Az intézményi rendtartás szerint mindenkinek a saját férőhelyén (a számára kijelölt szobában) kell töltenie az éjszakát. Az anyák egy része viszont éjjel a matracokat áthúzva, egymás mellé téve egy szobában, egymáshoz közel aludna a gyerekekkel együtt. Akár otthonról került szakellátásba, akár másik gyermekotthonból, eddigi élete során mindig többen aludtak egy szobában, ez biztonságérzetet is nyújt. Amennyiben a szakellátó szeretné betartatni a szabályt és nem fogadja el a „*nekünk ez így jó*” választ, akkor a „*félelek egyedül*” a magyarázat, végül nehezen, de bevallják, hogy az ártó, különböző okokból megjelenő szellemektől félnek és féltik

¹⁵ Szabóné Kármán 2025: 8–9.

¹⁶ Deáky 2010: 167–174; Szabóné Kármán 2010.

¹⁷ Szabóné Kármán 2025: 8–9.

¹⁸ Erdős 2015: 89–90.

a gyereküket. A roma kultúrában a babonák és hiedelmek fontos szerepet játszanak a mindennapi életben, különösen a gyermeknevelés terén. Számos ártó személy/lény, átok esemény, cselekedet van jelen, amelyekre vannak ellen- vagy megelőzési praktikák. A cigány szokásokkal foglalkozó szakirodalmakban összegyűjtött hiedelmekből, babonákból csak néhány jelenik meg a tinédzser anyák gondolatvilágában és szokásgyakorlatában. Megfigyelés alapján többségük kettőt vesz nagyon komolyan. Az egyik, hogy a gyermekük egy éves koráig nem nézhet tükörbe. Nem tartanak a szobákban tükröt, a mosdókban pedig elég magasan vannak ahhoz, hogy a gyerekek ne érhék fel. A tükörbe nézés vonzhatja a rossz szellemeket vagy a negatív energiákat, amelyek ártalmasak lehetnek a gyermek számára. A másik, ami szintén napi konfliktus forrás a szakellátókkal, a fürdővíz kérdése. Minden szobához tartozik egy babakád, amelyek helye a közös fürdőhelyiségben van, amely egyben a gyerekfürdetésre kijelölt hely. Az újszülöttek fürdetésénél, hogy az esti, kijelölt fürdető időszakban ne kelljen a nagyobb gyerekekkel egyszerre használni a fürdőhelyiséget, megengedett a szobában fürdetés. Viszont a használt fürdővizet nem akarják kiönteni, csak másnap reggel. A fürdőben is otthagyják a kádban a vizet, ezzel látszólag rendetlenséget csinálva, de a szakellátók tiltják a vízzel teli kád szobában hagyását. Az intézményi rendtartás szerint ez hanyagság, viszont az anyák egy roma szokás szerint nem akarják este kiönteni a fürdővizet, mert tartanak attól, hogy „kiöntik” a gyerek szerencsését is, de ezt nem szívesen mondják ki. Ezzel szemben az egyik legtöbbet említett roma babonával nem találkoztam az intézményekben élő anyáknál és a szakellátók sem beszéltek róla, viszont az eddig vidéken született vagy most is ott élő roma asszonyokkal készített mind a négy interjúban megjelent. E szerint, ha valaki nagyon megnézi és dicsérgeti a csecsemőt, akkor megveri a szemével. Egyik nyírmadai interjúalanyom elmondta, hogy a mai napig, ha megnéz egy szép gyereket és dicsérgeti, utána megköpködi és azt mondja: „*Istenke áldjon meg!*” Ezzel megvédte a kicsit a szemmel veréstől, amit óhatatlanul elkövetett.

A csecsemő altatása, alvóhelye tekintetében is eltér a követelmény és a gyakorlat. Minden szoba tartozéka az anya ágyán kívül egy kiságy is. A bekerülés első pillanatától elvárt, hogy a gyerek a kiságyban aludjon. Ezzel szemben az anyák szívesebben hagyják napközben az ágyon, takaróval körbekerítve a gyereket és éjszaka maguk mellett altatják, idegenkednek a kiságytól. Ez, akárcsak az egy szobába „összebútorozás” természetes számukra, a nagymamák is erre bíztatják őket. Az első indok ebben a helyzetben, hogy az éjszakai szoptatáshoz nem kell kivenni betenni a kiságyba a gyereket. Akár cigány-, akár szegénységkultúráként vizsgáljuk a gyerekek térbeni elhelyezését, a közös ágyhasználatot, az ezzel járó fizikai kontaktust, az anyák az intézményben is szeretnék megvalósítani a magukkal hozott mintát, amely más, mint a polgár miliőben kialakult, azóta fenntartott külön szoba, külön ágy elvárás.

A „baba-mama” csoportokban gyakori a változás, újabb anyák jönnek a különféle módon kikerültek helyére. A Budapestről bekerült lányok egy része ismeri, de saját bevallás szerint nem hiszi a babonákat. Mégis vannak esetek, amikor tetten érhető, hogy azok mentén cselekszenek. Ebben a nagyszülőknek is szerepük van. A kijelölt látogatási időben az intézmény területén vagy – amikor már gyámi engedélye van az anyának és gyermekének a hétvégi eltávozásra – otthon, családi körben még megjelennek megőrzött szokások. A nagymamáknak zömmel vannak még az anyánál fiatalabb gyerekeik is – gyakran szintén gyermekvédelmi ellátásban – a gyerekneveléssel összefüggő segítség, a család összefogása, mint hagyományos szerepkör, nem tud megjelenni. Verebélyi Kincsó gondolata szerint,¹⁹ az idők folyamán a szokások, elemeik, tárgyaik közül egyesek értelmüket veszítik és a szokással együtt eltűntek [vagy eltűnőben vannak] vagy „helyettesített formában” maradnak fent. A fiatal anyák családjában még őrzött szokásmaradványok is a további kutatásaim része, amellyel kapcsolatban viszont fontosnak tartom figyelembe venni Szuhay Péter gondolatát²⁰ is, hogy a cigány népi kultúrát főleg roma értelmiségiek kezdték megalkotni az utóbbi évtizedekben, amely felveti azt a problémát, hogy az archaikusnak gondolt régi közösségi időkből származó kulturális megnyilvánulásokat tekintik egykor volt általános jelenségnek.

A TÖBBSÉGI TÁRSADALOMBAN AZ ANYASZEREP VÁLTOZÁSA ÉS AZ ELLÁTÁSBAN MEGJELENŐ „JÓ ANYA VS. ROSSZ” ANYAKÉP

A többségi társadalom elvárásai szerint működtetett „baba-mama” csoportokban a kulturális eltérések ismeretének hiánya láthatóan rendszeres konfrontációt okoz. Az említett példákból következően felmerül a „jó anya versus rossz anya” (elhanyagoló anya) szerep szociális kontextusban történő vizsgálata. A domináns ideológiák meghatározzák és jutalmazták a hozzájuk kötődő „jó anyaság” fogalmát, egyben el is ítélik a „rossz” anyákat.²¹

Kegyés Erika nőképek változásával foglalkozó tanulmánya²² szerint az európai polgári társadalomban az 1865 és 1933 közötti nőmozgalmak központi diskurzusa volt az anyaság témája. A kor vezető teoretikusai (Freudenberg, Otto-Peters, Lange, Harnack) felismerték, hogy a nők csakis az anyaszerepen keresztül tudnak elismerést szerezni. Megfogalmazódtak a tudatos anyaság, a női emancipáció feltételei, esélyt teremtve a biológiai anyaságon túlmutató, szélesebb társadalmi sze-

¹⁹ Verebélyi 2025.

²⁰ Szuhay 2015: 324–325.

²¹ Déri 2019.

²² Kegyes 2024.

repvállalásra. Németországából indult el, majd a teljes európai nőmozgalom általános programjának része lett. A korszak elején a konzervatív és a korai haladó diskurzus is a nő és az anya fogalmának azonosítására épült: Nő = Anya. Ebben a kontextusban az anyák szerepe a biológiai predesztináción túl, a társadalmi, kulturális hivatás és az emancipáció eszközévé alakult át. A 19. század második felének retorikájában a nő immár nem a férfiéért, hanem a gyermekeiért áldozza fel magát, ami az önkéntes alávetettség új formája. A konzervatív nézet szerint az anyaság a nő természete, sorsa és egyetlen szerepe. Az alávetettség és az áldozatvállalás önkéntes és az anyaszerep következménye, de egyben benne rejlik az önfejlesztés és önkifejezés lehetősége, mivel ez a legnőiesebb hivatás. Az ösztönös anyaszerepet és áldozatszerepet Szűz Máriával azonosították, aki tartást ad a nőknek a veszteségek elviseléséhez. A nem egyházi szellemiségben pedig megjelent, hogy az anyaság minden középosztálybeli nőnek ugyanúgy társadalmi hivatás, mint más szakmák gyakorlása. A lelki anya és a társadalmi anya fogalmi meghatározásával lehetővé vált, hogy a gyermektelen nők is gyakorolhatták az anya szerepet, így az anyaság nem csak biológiai tény maradt, hanem társadalmi funkcióvá is vált. Azzal, hogy az anyaságot hivatásként kezdték értelmezni (Agnes Zahn-Harnack, Helene Lange) és a gyermektelen nők a szociális szakmában, oktatói-nevelői munkában tölthették be az „emberiség anyja” hivatást. Henriette Goldschmidt, a német nőmozgalom egyik legismertebb teoretikusának érvelései az anyaságot tanítható, intézményesített munkává tették, nem csupán ösztönné. Ezzel növelte az anyai feladatokhoz kapcsolódó tudást (például gyermeklélektan) értékét.²³

A 20. század fordulóján az anyakép a cselekvőképesség és a tudatosság irányába mozdult el. Megjelent az „erős anya” koncepció, amelyet Lange retorikája az anyát erősnek, határozottnak és cselekvőképesnek konstruálta. Az ösztönösen jó anyából a tanulás és képzés által létrejött a tudatosan jó anya. Az anyai imázs újratervezése megnövelte a nők cselekvési és döntési mozgásterét, megerősítve társadalmi pozíciójukat. Az anyaság magánszerepből társadalmi-kulturális javak sorába emelkedett, ahol a „szolgáló anya” már nemcsak a családot, hanem szakmai és társadalmi szolgálatot is teljesít. A 20. század elején a feminizmus erősödésével a német középosztálybeli nők körében elterjedt, hogy az anyasághoz autonómiát rendeltek, a gyermekvállalást női önrendelkezési jognak tartották. Henriette Fürth az anyaságot munkaként értelmezte és érvrendszere szerint a „gyermek vagy munka” opciót fel kell cserélni a „gyermek és munka” opcióra.²⁴ Ez hamarosan a világháborúk okozta jelentős demográfiai válság és munkaerőhiány miatt elterjedt gyakorlattá is vált, mert olyan anyákra lett szükség, akik a gyereknevelés mellett a terme-

²³ Kegyes 2024: 41–46.

²⁴ Kegyes 2024: 46–47.

lésből is kivették a részüket. Megjelent a dolgozó anya ideológiája, a nyugati világrendben a fordista anyamítosz,²⁵ a szocialista táborban a szovjetista,²⁶ amely az anyaságot nyíltan társadalmi és nem családi feladatként narrálta. A 21. századhoz közeledve a csecsemőkkel, gyerekekkel kapcsolatos fejlődéslelektani kutatások erősödésével új irányzatok jelentek meg, mely a gondozóktól, (elsősorban) az anyáktól újfajta, a gyerekek érzelmi és kognitív fejlődésének igényeihez alkalmazkodó, fejlesztő szerepet vár el. Shari L. Thurer pszichológus amellet érvel, hogy a „jó anyaság” vonatkozásában megszilárduló, az ezredforduló „nyugatias” társadalmait jellemző hitrendszer, a nők önmarcangolásának és zavarodottságának forrásává vált, mert úgy vélik a kudarc egyéni hiba, nem a rendszer következménye.²⁷ Mindezt alátámasztják a jó anyasággal kapcsolatban a médiában terjedő mítoszok is.

A polgári milióból elindult, nőmozgalmi, politikai ideológiák, gazdasági változások mentén formálódó, középosztálybeli anya-mítoszok, szerepek és gyermekgondozási nézetek a hazai többségi társadalmi kontextusban értelmezhetők. Az emellett párhuzamosan létező népi- és etnikai kultúrában az anyaság megélése, az anya szerepe, a csecsemő- és gyermekgondozás egy más társadalmi paradigmája valósult meg, amelynek szokásmaradványai, normái a mai szegénységkultúrában ismerhetők még fel, melynek a cigányság is része.

Rossz anya, aki veszélyeztetéi gyermeke fizikai épségét. Veszélyeztetésnek számít, ha a csecsemőt az anya az ágyon hagyja takarót téve köré és nem a kiságyba teszi, amíg elhagyja a helységet, mert leeshet a gyermek. Ugyanígy az együtt alvást lustaságnak és hanyagságnak minősítik, tiltásának oka, hogy az anya ráfekhet álmában a gyerekre. Baleset esetén a felelősség a szakellátóé és az intézményé, hiszen az anya kiskorú, mindketten gyámság alatt állnak. Ugyanez a helyzet más, gondozási feladatok (etetés, fürdetés, öltöztetés stb.) során esetlegesen bekövetkező baleset esetén, ezért a szakellátók törekednek az elvárt szabályok betartatására, nem vehetik figyelembe az ellátottak (és családjuk) szokásait és nincsenek felkészítve a „kulturális más” ismeretére.

„A kulturális konfliktusokhoz vezető út a csecsemőgondozás és kisgyermeknevelés során a kiskorú anya saját gyermekkel gyermekvédelmi szakellátásban” témájú kutatásom a szakellátás/szakellátók és az anyák között felmerülő kulturális konfliktusok okait vizsgálja. A kutatás tartalmazza a kiskorú anyák szakellátásba kerülésekor a gyermek gondozásáról hozott ismereteinek feltárását és a kulturális mintázat megőrzését és/vagy változását befolyásoló hatásokat a gyermekvédelmi intézmények baba-mama csoportjaiban. Jelen tanulmányban az anyaképekre vo-

²⁵ Csányi–Kerényi 2018: 147.

²⁶ Csányi–Kerényi 2018: 147.

²⁷ Déri 2019.

natkozó művelődéstörténeti kitekintés arra mutatott rá, hogy a többségi társadalom normarendszere szerint irányított és működtetett ellátásban a szakellátók napi gyakorlata és elvárása a gyermekgondozással és az anyai kötelességekkel, a „jó vs. rossz anyasággal” kontextusban milyen gyökerekre vezethető vissza. Az intézményi ellátás a kulturális „mással” való találkozásakor szabályokkal próbál hatni, „nevelni” és átkeretezésre, kulturális-híd építésére jelenleg nincs módszertan és gyakorlati felkészítés.

Összefoglalás

A cigány csoportok hagyományainak változása és eltűnése sok tényező összjátékának eredménye, beleértve a társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai hatásokat. A vizsgált, gyermekvédelmi szakellátásba került kiskorú anyákról elmondható, hogy nem autentikus környezetben nőttek fel, mégis őriznek egy keveset az eltűnőben lévő szokásaikból. A nagyvárosokban élő fiatalabb generációk gyakran eltávolodnak a hagyományos értékektől, mivel a modern életstílus és a technológia vonzóbb számukra. A roma fiatalok gyakran szembesülnek diszkriminációval, amely hozzájárul a kulturális identitásuk csökkenéséhez és a hagyományok elhagyásához, de legalább is az elrejtéséhez, mint az az intézményi keretek között tapasztalható. Nem beszélnek nyíltan minden szakellátóval erről, mert úgy vélik, nem hiszik el, nem értik meg, és csak a szabályok betartását követelik tőlük, amely láthatóan gyakran ellentétes a látens alkalmazott szokáshagyományoktól. Ez összefügg azzal is, hogy az internet és a közösségi média erőteljes hatása, amely a Z generáció óta egyre jobban beszippantja a főleg nagyvárosi miliőben élő fiatalokat – társadalmi réteghez való tartozástól függetlenül –, a hagyományos tudást és értékeket háttérbe szorítja, értékrend változást képez.

A hazai többségi társadalom kétezres évekbeli csecsemő és gyermekgondozási nézetei és módszerei, az ideálisnak tartott „jó anya” diskurzus nem összeegyeztethető az etnikai és szegény kultúrából hozott, néprajzi reliktumokat még nyomaiban tartalmazó gyerekgondozási szokásokkal. A vizsgált szakellátási formában nincs kidolgozott módszertan a kulturális különbségek és az eltérő anyaképek miatt létrejövő konfrontációk kezelésére, megelőzésére vagy tolerálására.

A kutatás folytatása során a kulturális különbségvizsgálatok mellett a térségi- és az intézmények térbeli eltéréséből fakadó különbségeket is szükségesnek tartom megvizsgálni, mint ható tényezőket a szakellátók és szakellátottak viszonyával kapcsolatban.

Irodalomjegyzék

BÉKI Orsolya

- 2022 A tinédzserkori gyermekvállalás és a mélyszegénység kapcsolata a mai Magyarországon. *Y.Z. - A NIT ifjúság szakmai folyóirata* 2. 2. 11–22. <https://yz-folyoirat.hu/index.php/yz/article/view/16>. (A letöltés dátuma: 2025. 11. 22.)

BOGNÁR Adrienn – ERÁT Dávid

- 2020 Párkapcsolatok és gyermekvállalás a magyar ifjúságkutatás 2020 eredményeinek tükrében. In Nagy Ádám (szerk.): *A lábjegyzeten is túl. Magyar ifjúságkutatás 2020*. 14–31. Budapest: Szociális Demokráciáért Intézet–Excenter Kutatóközpont

CSÁNYI Gergely – KERÉNYI Szabina

- 2018 A „jó anya” mítosza Magyarországon a reprodukzív munka és a piac globális történetének szempontjából. *Fordulat*. 24. 134–160.

DEÁKY Zita

- 2010 Cigány gyermekek a családon kívül (a 18. századtól a 20. század első feléig) In Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében. A Bódi Zsuzsanna emlékére rendezett történeti-néprajzi konferencia előadásai*. Cigány Néprajzi Tanulmányok, 15. 164–179. Budapest–Gödöllő: Magyar Néprajzi Társaság Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar

DÉRI Gabriella

- 2019 Elvárások csapdájában – az anyaság mítoszai. *Mindset Pszichológia*. 2019 augusztus 1. <https://mindsetpszichologia.hu/elvarasok-csapdajaban-az-anyak-mitoszai> (A letöltés dátuma: 2025. 11. 10.)

DURST Judit

- 2001 „Nekem ez az élet, a gyerekek” – Gyermekvállalási szokások változása egy kistalusi cigány közösségben. *Századvég*. 6. 22. 71–92. <http://scripta.c3.hu/szazadveg/22/durst.htm> (A letöltés dátuma: 2025. 11. 22.)
- 2006 *Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban*. PhD. dolgozat. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/24/1/durst_judit.pdf (A letöltés dátuma: 2023.09.23.)
- 2007 Több a kára, mint a haszna: születésszabályozás a gettóban. *Demográfia*, 50. 1. 74–103. http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2007_1/Durst4.pdf (A letöltés dátuma: 2025.11.22.)

ERDŐS Imréné

- 2015 Roma család és az óvoda – Hajdúböszörményi Kincskereső Óvoda In Pálfi Sándor (szerk.): *Roma gyermekek nevelése és segítése*. 75–106. Debrecen: Didakt Kft.

GYUKITS György

- 2003 Gyermekvállalás a nagyvárosi szegénynegyedben élő fiatalkorú roma nők körében. *Szociológiai Szemle*, 13. 2. 59–83. <https://szociologia.hu/dynamic/0302gyukits.pdf> (A letöltés dátuma: 2023. 09. 23.)

JANKY Béla

- 2005a A cigány nők társadalmi helyzete és termékenysége. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest: TARKI, Szociális és Családügyi Minisztérium, 136–148.
- 2005b A gyermekvállalás időzítése a cigány nők körében. *Beszélő online*. 10. 1. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-gyermekvallalas-idozítése-a-cigany-nok-kor-eben> (A letöltés dátuma: 2025. 11. 18.)
- 2007 A korai gyermekvállalást meghatározó tényezők a cigány nők körében. *Demográfia*. 50. 1. 54–73. <https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/539/482>. (A letöltés dátuma: 2025. 10. 19.)

KEGYES Erika

- 2024 *Nőképek. Diskurzív konstrukciók és retorikai alakzatok*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó

KEMÉNYNÉ HORVÁTH Zsuzsanna (szerk.)

- 2024 Magyarország számokban, 2023. *Magyarország számokban*. 31. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mosz/mosz_2023.pdf (A letöltés dátuma: 2025. 10. 19.)

MAKAY Zsuzsanna

- 2019 Fiatalkori gyermekvállalás Magyarországon. KSH-NKI. *Korfa*. 19. 1. <https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/korfa/article/view/2763/2669> (A letöltés dátuma: 2025. 11. 22.)

NEMÉNYI Mária

- 1998 *Cigány anyák az egészségügyben*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal
- 1999 Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerep viselkedések roma nők körében. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. 103–136. Budapest: MTA

PLENTER Krisztina

- 2025 *Intézményi nevelési lehetőségek a 15-19 évesek apává válásában*. Szakdolgozat. Vác: Apor Vilmos Katolikus Főiskola

RÁKÓ Erzsébet

- 2019 A gyermekotthonok feladata a roma gyerekek nevelésében. *Iskolakultúra*. 4–4. 128–140.

SZABÓNÉ KÁRMÁN Judit

- 2010 *Őszintén a cigánykérdésről*. A „cigányügy” rendezésére tett kísérletek a múltban. <https://www.szabonekarmanjudit.hu/oszinten-a-ciganykerdesrol>
- 2025 *A cigány/roma gyermekek, családok*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem Romológia Tanszék. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/<https://www.szabonekarmanjudit.hu/wp-content/uploads/2025/03/A-cigany-roma-gyermekek-csaladok.pdf>

SZABÓ Laura – MAKAY Zsuzsanna

- 2021 20 év alatti várandósok: mennyire jellemző és mi befolyásolja a hátrányos helyzetet? *Demográfia*. 63. 2–3. <https://www.demografia.hu/kiadvanyokon/line/index.php/demografia/article/view/2814/2702> (A letöltés dátuma: 2024. 05. 02.)

SZUHAY Péter

- 1999 *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikai kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest: Panoráma Kiadó
- 2015 Néprajz és kulturális antropológia: Kutatások és mozaikok a cigány csoportok kultúrájából. In Orsós Anna (szerk.): *A romológia alapjai*. 311–349. Pécs: Pécsi Tudományegyetem

VEREBÉLYI Kincső

- 2025 *A szokástárgyakra jellemző vonások*. <https://elearning.unideb.hu/mod/page/view.php?id=40535> (A letöltés dátuma: 2025. 11. 14.)

INTERNETES FORRÁSOK

- Az élvesszűletések adatai vármegyék és jogállás szerint. Az adott évben Magyarországon élvesszűletettek, 1997-2023*. <https://statinfo.ksh.hu/Stainfo/QueryServlet?ha=NS3A03> (A letöltés dátuma: 2025. 10. 19.)

Krisztina Plenter

THE PATH LEADING TO CULTURAL CONFLICTS IN CHILD PROTECTION INSTITUTIONAL CARE REGARDING "MINOR MOTHERS WITH CHILDREN"

The study examines the causes of cultural conflicts that arise between specialized care providers and minor mothers during the joint care of underage mothers and their children placed in so-called „baby-mama” groups within child protection specialized care. This form of care allows for the joint placement of pregnant or postpartum mothers under the age of 18, who have been removed from their families or transferred from children's homes, along with their newborns.

The minor mothers, predominantly from a culture of poverty and largely of roma descent, represent a cultural environment whose attitudes and norms regarding child-rearing differ from those of the middle-class majority society and the expectations of institutions. The modern image of the „good mother”, which emphasizes delaying childbearing, conscious motherhood, and the emotional-cognitive development of the child, clashes with the mothers' own culturally rooted practices that provide a sense of security, which also contain ethnographic remnants.

The research methodology is based on a literature review and participant observation conducted in Budapest institutions between 2023 and 2024. It highlights that the institutional ideology of the „good mother”, which prioritizes the protection of the child's physical integrity and adherence to rules, often labels adolescent mothers from the culture of

poverty as „bad mothers.” The roots of the conflicts lie in the lack of methodologies developed to manage, prevent, or tolerate cultural differences within specialized care.

Keywords: Infant care in specialized care, culture of poverty, culture of roma groups, children's home, „mother-baby” units, changing image of motherhood

Könyvészet

Eitler Ágnes: Színre vitt népi kultúra. A lokalitás szervezésének kortárs modellje. Életmód és Tradíció 20. Budapest: HUN–REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, 2025. 264 p.

A lokalitás és a helyi közösségek kapcsolatának néprajzi – antropológiai vizsgálata jóllehet klasszikus tématerületnek számít, ugyanakkor nem nélkülözi a merőben új megközelítési módok alkalmazásának lehetőségét. Eitler Ágnes kutatásai több szempontból is példaként támasztják alá ezt. Egyrészt a színre vitt népi kultúra jelenségeinek lokalitásba ágyazott értelmezésével a kulturális örökségelemek konstruálásának és „használatának” kontextusait tárja fel, rámutatva a népi kultúra és a kultúragazdaság közötti finom szövésű kapcsolathálóra. Másrészt a népi tánc-kultúra lokális jelentőségének értelmezését helyezi tágabb kulturális (és gazdasági) kontextusba, amely például a tánctudományi témájú kutatások számára is ihlető forrásként szolgálhat, hiszen merőben új megközelítés – talán csak a kállai lakodalmas néprajzi vizsgálatának újabb eredményei (lásd Marinka Melinda munkásságát) jelenthetnek előzményt.

A kötet alapjául szolgáló doktori értekezés témája a népi kultúra színre vitele mögötti társadalmi mozgatórugók azonosítása és elemzése volt esetpéldák – a kőnyi verbunk, az ecseri lakodalmas és a szentgericei üveges tánc – összehasonlításával. A könyv bevezetése négy olyan alfejezetre tagolódik, amelyek önmagukban is messze túlmutatnak a propedeutikai jellegen. A személyes kutatástörténet bemutatása (*Eredeti törekvések és új irányok: A kutatás rövid története* c. alfejezet) ugyan már alapvető a néprajzi – antropológiai munkákban, mégis, a kutatói szándék, főképp annak a tereptapasztalatok hatására történő változásainak megrajzolási módja nem csupán a kutatói attitűd láttatása, hanem az elméleti és módszertani útkeresés szempontjából is figyelemre méltó. Arról van szó, ahogyan az eredetileg tervezett néprajzi vizsgálatról az aktorok megfigyelésére helyeződött át a hangsúly, így a kutatás fókuszába a népi kultúra színre vitelének kortárs vonatkozásai kerültek: a társadalmi aktorok nézőpontjának, cselekedeteinek és következményeinek, illetve mindezek makro-, mezo- és mikropolitikai kontextusainak feltárása. Így válhatott kiemelt feladattá a hagyományörzés köré szerveződő társulások (lokalitásvállalkozások) működési mechanizmusainak vizsgálata. Ugyanakkor a népi kultúra színre vitelének kortárs vonatkozásainak előtérbe helyezése nem jelenti a történeti perspektíva elhagyását, hiszen az – főképp az esetpéldák kapcsán – társadalomtörténeti szempontok érvényesítésével valósul meg: a népi kultúra színre vitelének fontos állomásait a szerző a lokális történelemben ágyazottan jelöli ki.

A színre vitt népi kultúra a szerző értelmezésében egy olyan jelenséghalmaz, amely a lokális életvilágok egészéből kiemelt és szimbolikusan felértékelt elemekből áll. Vizsgálандó tehát maga a hagyományelem, de még inkább annak kiemelé-

sének és felmutatásának, tehát színre vitelének folyamata. Mindez együtt meghatározza a vizsgálat helyszíneit is: Eitler Ágnesnek olyan gyűjtőpontokat kellett kiválasztania, ahol egyrészt most is erőteljes kötődés figyelhető meg helyiként azonosított, színpadra vitt jelenségek irányában, másrészt, ahol ennek a kötődésnek, a népi kultúra egy-egy elemét kiemelő gesztusnak a történetisége is megragadható.

A Bevezetés második alfejezete (*Elméleti megfontolások: hely – közösség – lokalitás – lokális kultúra*) remekbe szabott, kiváló problémalátással és kritikai érzékkel megírt elméleti összefoglaló, amelyben a szerző a vizsgált elméletek felhasználhatóságát saját tereptapasztalatai függvényében értelmezi. Az alfejezet kulcsfogalmai között ott találjuk Christopher Ray kultúra-gazdaság elméletét, illetve Pusztai Bertalan munkásságának számos eredményét (többek között a lokalitás, a kultúra és az imázsteremtés kapcsolatáról). Mindezek és sok más elmélet felhasználásával a szerző olyan fogalmi háttér, analitikus keret megválasztására törekedett, amely egymással összetartozóként kezeli a térbeliség és az interperszonális kapcsolatok dinamikáját, és az ennek létrehozását eredményező aktivitás kutatói megértésére is koncentrálnak. Eitler Ágnes így a terepen tapasztaltakat a lokális és extralokális kontextusok dialógusaként értelmezi, és a középpontba a társadalmi szereplők perspektíváját helyezi. Ekképpen a helyi hagyomány tengelye körül mozgó csoport tevékenységét a lokalitásteremtés szervezett módjaként értelmezi. A lokalitás szervezésében ezek a csoportok projektalapú működést valósítanak meg, tevékenységük középpontjában pedig olyan, a helyi hagyományból kiemelt – revitalizált, illetve konstruált –, ún. sűrítő szimbólumok állnak, amelyek a társadalmilag konstruált, érzelmek által belakott hely (a lokalitás) egyértelmű ismertetőjegyei. Eitler Ágnes értelmezésében tehát ezek a sűrítő szimbólumok, illetve a körük szerveződő tevékenységek olyan megalkotott hagyományok, amelyek a folyamatos kultúraalakítás dinamikus következményei, és amelyek a lokális csoportszerveződést motiválják, illetve fenntartják. A szerző ebben a kontextusban bölcs távolságtartással kezeli az örökség, a hagyomány, az autenticitás prekoncepciózus jellegű fogalmait, és emellett érvel, hogy „A színre vitel összeköti a vizsgálat különböző idősíkjait, de nem szögez le előre semmit az értelmezés, a jelleg-adás mikéntjéről, nyitva hagyja a tulajdonított tartalommal kapcsolatos kérdéseket.” (24. o.)

A Bevezetés harmadik alfejezete (*Ismeretelméleti és módszertani dilemmák*) egyrészt a terepen végzett kutatások, másrészt az esetpéldák összehasonlításának módszertanát tárja az olvasó elé. A szerzőnek olyan lokális közösségeket kellett kiválasztania, amelyekben helyileg azonosított, és érzelmileg feltöltött jelenségeket választottak a színre vitel tárgyául, és amely jelenségek története elég hosszú ahhoz, hogy a kiemelés folyamata vizsgálható legyen. Ehhez társul a szerző azon szándéka, hogy a népi kultúra felmutatásának motivációi mezo- és makroszintű folyamatokban (például etnicitás, nemzetépítési stratégiák) is elhelyezhető legyen. Ahogyan Eitler Ágnes fogalmaz: „Amellett érvelek, hogy a népi kultúra felmutatása

egyszerre része a nemzeti kultúrának és a lokális kultúrateremtő praxisoknak, és e kettő egymástól nem választható szét sem a megfigyelés, sem pedig az elemzés szintjén.” (25. o.) Így esett a választása a magyarországi magyar lakosságú Kóny, a magyarországi, eredetileg jelentős szlovák lakosságú, de mára nagy arányú magyar beköltöző lakossággal bíró Ecsér, illetve a romániai magyar Szentgerice településekre. Alapvető kérdés, hogy a kiválasztott esetpéldákat miként lehet összehasonlítani, és miként lehet az összehasonlítás eredményeiből a lokalitáson túlmutató szinten következtetéseket levonni. A szerzői szándék az, hogy a három lokalitásban végzett esettanulmányok nyomán azonosíthatóvá váljanak a lokalitásokon túlra mutató szervezőerők, logikák és intézmények. Ehhez a szerző a kis számú eset minél intenzívebb vizsgálatának és összevetésének módszerét alkalmazza. Ez ugyanis képes megmutatni, hogy az egyes lokális társadalmakban mely tényezők kerülnek kapcsolatba a színre vitt népi kultúrával. A cél az összehasonlítással annak megértése, hogy hogyan és miként van jelen a társadalmi életben a népi kultúra színre vitele. Ehhez a szerző minden vizsgált településen három fő kérdés köré szervezi a vizsgálatát: 1) Hogyan jellemezhetők a társulások? 2) Hogyan működik a népi kultúrára épített szervezőtevékenység? 3) Milyen rendeltetést szánnak az aktorok mindennek a lokalitás teremtésében? Eitler Ágnes vizsgálja tehát az egyedit, esettanulmányok szintjén, majd a megengedhető határokig elmenve összehasonlít, és megalkot egy más jelenségek és más települések esetében is jól alkalmazható magyarázó modellt.

Az esetpéldákat bemutató három fejezet a kónyi verbunk, az Ecséri lakodalmas és a szentgericei üveges tánc kiemelés-történetét követi nyomon, a felfedezéstől kezdődően napjainkig, szoros összefüggésben vizsgálva egyrészt a társadalmi és gazdasági környezetet, másrészt a lokalitásteremtésben betöltött szerepeket, valamint a jelenség köré szerveződő aktorokat. Eitler Ágnes arra hívja fel a figyelmet, hogy a lokalitás teremtésének folyamatában vannak olyan sűrűsödési pontok, amelyek makropolitikai körülmények, illetve normatív intézmények által meghatározottak, így a folyamat mélyebb megértése végett kikerülhetetlen a vizsgálat léptékének állandó finomhangolása, a mikro-, mezo-, illetve makroperspektíva váltakoztatása. E sűrűsödési pontok: Jellemzően a két világháború közötti időszakban kezdődik meg a színre vitel. Majd a II. világháború után a lokális hatalmi-társadalmi átalakulással párhuzamosan változik a színre vitt jelenség is. Ennek igazán remek elemzését olvashatjuk a kónyi verbunk esetében. Folytatható a sor a rendszerváltozás utáni idősakkal, amikor új lokalitásolvasatok jelennek meg, megtörténik a népi kultúra rekontextualizációja. De említendő akár az Európai Unióhoz való csatlakozás is – aminek figyelembe vétele főleg az exogén erőforrások bővülése miatt indokolt. A szerző mindhárom esetpéldában azonosítja a színre vitel körül tevékenykedő helyi szereplőket, megvilágítja a helyi társadalomban elfoglalt pozíciójukat, beágyazottságukat, illetve a településen kívüli kapcsolathálójukat.

Kóny esetében érdemes kiemelni, hogy a szerző rendkívül alapos kutatásai révén rajzolódik ki a 20. század eleji lokális társadalmi rétegek közötti kulturális dinamika, aminek középpontjában a társadalmi és vagyoni különbségeket tükröző gazdaverbunk és a zsölléverbunk elkülönülése áll. A szerző kiválóan érzékelteti az átalakuló társadalom – a régi társadalmi tagolódás felbomlása, a foglalkoztatás szerkezetének országos és helyi átalakulása, a régi kapcsolati háló szétesése –, és az ennek mentén átalakuló, új kontextusba kerülő, és az új lokális hatalmi struktúrát is legitimáló, színpadra kerülő verbunk közötti párhuzamokat. Ahogyan a szerző fogalmaz: „A Kónyi Búcsúi Verbunktalálkozó a lokalitással való azonosulást egy bizonyos múltbéli jelleg – a népi kultúra elképzelt képének – kiválasztásával és szimbólummá sűrítésével törekszik előhívni a helyi szereplők tudatában. Az emlékeztetés az érzelmi válasz, viszonyulás kiváltását célozza meg. A kiemelt és újraalkotott múltbéli jelleg megjelenítése az időtlenség, a múlttal való közvetlen kapcsolat, a múlt elérhetőségének képzetét kelti.” (66. o.)

Különösen az ecseri példa – az eredetileg tót–szlovák település – kapcsán válik nagyon izgalmassá az etnicitással való kapcsolat, a színre vitt etnicitás, illetve részben ennek révén a regionális kisebbségi identitás konstruálásának folyamata, amelyben megalkotott hagyományok recens átadás-átvétele zajlik. A fejezet kiválóan tárja fel az intézményes tánc kutatás egyik első gyűjtőpontjaként szolgáló településen a filmre rögzített lakodalom, majd az abból készült koreográfia lokalitásra gyakorolt hatását, a lokális önreprezentáció gyakorlatának kialakulását, illetve szerkezetének változását. Különösen izgalmas, ahogyan a lakodalmast a rendszerváltozás után a helyi hagyományörző csoport feleleveníti és historizálja, különösen úgy, hogy a település lakosságának jelentős része – új beköltözőként – érzelmileg nehezen tud kapcsolódni a település konstruált népi kultúrájához. Ahogyan a szerző megállapítja: „A népi kultúrával való foglalkozás a tősgyökeres ecseriek projektje, a recens betelepülései hullám lakosait nem integrálja, sőt inkább határképző funkciója van a lokális társadalmon belül.” (102. o.)

Szentgerice kapcsán egyrészt a homályba vesző, illetve pontatlan eredettörténet némely aspektusainak felderítését érdemes kiemelni, másrészt azt a folyamatot, amelynek középpontjában az etnikai közösség megszervezésére alkalmas tánc színpadra vitele – és ennek a makropolitikai körülmények hatására történő változása – áll.

A kötet harmadik nagy fejezete az *Összehasonlítás – A lokalitás vállal(ko)zásai*. Az esetpéldák elemzésével – amelyek már önmagukban is jelentős új tudományos eredményeket mutatnak fel – Eitler Ágnes bizonyítja, hogy a helyekhez fűződő érzelmi viszony aktív kialakítást igényel, ami kulturális jelentésekkel átszőtt minőséget (tehát lokalitást) hoz létre. Ennek megteremtésére a társadalmi szereplők stratégiaszerűen is törekszenek, társulásokba szerveződnek, és kulturális erőforrásokat használnak fel. A tapasztalat, miszerint a színre vitel csoportszerveződés

alapjává tud válni, a helyi tudás részévé válik. Egy olyan ismert minta jön tehát létre, amit a társadalmi szereplők rendre aktualizálhatnak, sőt meg is változtathatnak. Végző soron tehát az összehasonlítás három fő tematika mentén állítja fel a magyarázó modellt: 1) A lokalitásvállalkozás; 2) A kanonizált történetek és a sűrítő szimbólumok; 3) A lokalitásvállalkozások és a mindennapok tapasztalata.

Az elsőben a szerző a lokalitásvállalkozásokat a kultúraszervezés projektesszéi folyamatának jelenségeként értelmezi, amelyek már meglévő, az előző történeti korszakokból átörökített sűrítő szimbólumok köré szerveződnek.

A másodikban Eitler Ágnes bizonyítja, hogy a népi kultúra képe a hagyományalkotási folyamatban egy kiemelt múltbéli korszak lenyomata, az ebből konstruált univerzum pedig egyfajta ellenvilág, amely sűrítő szimbólumokat használ. Lényegében tehát a sűrítő szimbólumok köré építhető fel a helyi hagyomány kategóriája. A vállalkozás dönti el, hogy a helyi kultúra mely elemét avatják hagyománnyá, ez főleg a pályázati rendszertől függ. A sűrítő szimbólumok működésének feltétele valamely közös ismeretanyag, tudásminimum megléte, amelyet a lokális cselekvők megosztanak. Ez a közös minimum a sűrítő szimbólumok mögött álló, kanonizált történetekből álló narratíva, ami akár a tudományos tényektől is eltérhet – pl. a szengericei üveg esetében.

A magyarázó modell harmadik eleme pedig a lokalitásvállalkozások és a mindennapok tapasztalata mentén szerveződik. A szerző ebben a fejezetben a lokalitásvállalkozások tevékenységét a társadalmi szereplők mindennapi tapasztalatára vetítve tárgyalja. Így érthető meg, hogy mi a szerepe a lokális életvilágok egészében a kultúraalakítás e válfajának, sőt e módszerrel a helyi válság-diskurzusok is ábrázolhatóvá válnak.

Az *Etnográfus a protokoll-listán* című fejezet a kötet negyedik nagy egysége, amelyben a szerző a kutatottak és a kutatási eredmények szorosan összefonódó jellegének és állandó reflektáltságának következményeit mutatja be. A kutatói tapasztalatok mélyen árnyalt, különösen érzékeny bemutatása példaértékű.

Összességében egy rendkívül sűrű szövésszerű, elméletben is tapasztalatban is igen gazdag kötetről van szó tehát, amely a népi kultúrára épített lokalitásvállalkozás komplex jelenségét tárja fel mikro és mezoszinten, folyamatosan reflektálva a makroszintű folyamatok következményeire. Eitler Ágnes munkájának diszciplináris besorolása nehéz, ugyanakkor egyet lehet érteni a szerzővel, miszerint erre nincs is szükség. A lokalitással foglalkozó bármely tudásterület számára kiválóan használható, ihlető forrás a kötet.

Az a módszer, amelyet Eitler Ágnes alkalmaz, nagyon mélyen gyökerezik az ELTE történeti folklorisztikai kutatásainak szellemiségében, módszertanában, mély elméleti megfontoltságában és kidolgozottságában. Ugyanakkor Eitler Ágnes kutatásai lényegi fontosságúak a hazai táncstudomány azon irányzata számára,

amely a tánc kultúra vizsgálatában a kultúra szóra helyezi a hangsúlyt és főképp a tánc társadalomtörténeti kontextusait teszi vizsgálat tárgyává.

Kavecsánszki Máté

Kész Réka: Viaszos hímesek Salánkon. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajztudományi és Muzeológiai Intézet, 2025. 194 .p.

„Máig szívösen emlékszem vissza arra, mikor Kész Idus nagymama nagypénteken maga köré gyűjtött bennünket, lányunokáit, mint tyúkanyó a kiscsibéit, és tojást hímestünk. Ohyan salánki viaszos tojást, amelyet a környéken sehol sem.” Az előszó első mondatai után egy olyan személyes élmény emlékképe villan fel szemünk előtt, mely a kötet lapjain ugyan egy szélesebb kontextusban, a Kárpát-medencében fellelhető viaszos hímesek mintakincsének párhuzamaival is megismerteti az olvasót, azonban kiemeli, pozicionálja a lokális sajátosságokat, a salánki hímesek unikalitását.

A Debreceni Egyetem Néprajztudományi és Muzeológiai Intézetének Népszerű Néprajz 1. számú köteteként megjelenő *Viaszos hímesek Salánkon* című könyv nem csupán egy helyi hagyomány részletes néprajzi feldolgozása, hanem a kárpátaljai magyar népi kultúra egyik fontos szegmensének és talán legfinomabb alkotóelemének – a hímestojásnak – összetett, tudományos igényű bemutatása. A könyv mögött többéves terepmunka, személyes elköteleződés és módszertani tudatosság húzódik meg. Kész Réka ezzel a kutatással nem csupán egy alkotási folyamatot dokumentált, hanem a helyi közösség identitásának egyik fontos hordozóját is láthatóvá tette.

Az író, a kárpátaljai magyar néprajzi kutatás fiatal képviselője. Munkásságát a terep iránti érzékenység, a közösség iránti tisztelet és az elemző gondolkodás jellemzi.

A *Viaszos hímesek Salánkon* című kötet 2013 és 2024 között végzett gyűjtéseinek, interjúinak és fényképes dokumentációinak összegzése. A szerző nem külső megfigyelőként, hanem a közösség bizalmát élvező kutatóként dolgozott. Ez a fajta részvételi szemlélet – az „együtt-létező kutatás” – különösen fontos ott, ahol a hagyomány még élő, de már veszélyeztetett. A salánki asszonyok mesterségtudása egyszerre személyes és kollektív örökség, amelynek rögzítése időben történt, mielőtt az a mindennapi gyakorlatból végleg kiszorulna.

A bevezetésben a szubjektív indíttatás felvázolása által érthetővé válik a témaválasztás, megismerhetjük a kárpátaljai Salánk község földrajzi elhelyezkedését, lakosságának rövid jellemrajzát, melyhez szorosan kapcsolódik a település vallási összetételének rögzítése. Itt találkozunk először azzal a 19. században református

salánki asszonynak a nevével, akik a közösség egy-egy tagjától tanulták el a viaszos tojáshímzés gyakorlatát, s akik interjúalanyai voltak a kötetben megjelenő kutatásnak.

A következő rész a viaszos hímes tojás helyi hagyományának húsvéti rítusokban betöltött szerepét mutatja be. Részletes leírást kapunk a településen lakó görögkatolikus vallású családok húsvétvasárnap pászkaszenteléséről, hiszen a pászkaokosárban számos szentelmény mellett megtalálható a viaszos hímes is. A fejezet felvázolja a jelesnap ünnep idején egykor szokásban lévő még élő vagy éppen feledésbe merült rítusokat. Megismerhetjük azt a ma is élő hiedelmet, mely szerint az elfogyasztott tojáshéját tilos kidobni, el kell égetni, ellenkező esetben, ha valaki kidobná, s rálépnének, ezzel megszenteltetjük azt. A 21. századi krízis szituációk (például a koronavírus-járvány vagy a 2022 februárjában elkezdődött háborús helyzet) természetes módon hatással vannak a hagyományok megélésére, azonban pozitív konklúziója az az írónak, hogy azok nem szüntetik meg, hanem átalakításra, kreativitásra sarkallják a közösség tagjait. Az átalakuló helyi hagyományokra két példát is kiemel, melyen a folyamatok változása kézzelfogható.

Salánkon keresztgyermek számára párosával ajándékoztak hímes tojást egészen a 2000-es évek elejéig, mely szokás ma már oly módon változott meg, hogy a keresztszülők hímes helyett játékot, ruhát és csokoládétojást ajándékoznak. A locsolás gyakorlatában is megfigyelhető ez a tendencia. Míg régen a kisfiúk hajnaltól kezdve a település szinte minden lányos házához ellátogattak, addig mára a szűk családi, rokon vagy baráti családok nő tagjaihoz mennek csak el. Figyelmet fordít a locsolás rendjének bemutatására is, s a Kész Ida által közölt vallásos és profán tartalmú locsolóverseket is rögzíti.

A harmadik egység a két helyben használt viaszos tojás készítési technika, azaz a viaszlevonatos és viaszrátétes készítési módokat szemléletes módon adja elénk. A szerző precízen dokumentálja a nagypénteken szokásban lévő viaszos írás menetét, az eszközöket, a festékanyagokat, - így a hagymahéj begyűjtését és a be-regszászi piacról vagy a vasboltból beszerzett arany vagy bronzport – a helyi terminológiát, s mindezt gazdag képanyaggal illusztrálja. A hímes készítés kapcsán praktikus, hosszú évek tapasztalataira építő tanácsokat kapunk a hímeseket készítő adatközlő asszonyoktól, akik a kicce vagy lúdtoll kinézetére, a viasz milyenségére, minőségére vagy éppen a melegítő eszköz formavilágára is javaslatot tesznek. Hogy sparhelt, tűzhely, rezsó vagy éppen teamécses szolgál melegítő eszközként, azt a helyzethez, alkalomhoz és lehetőségekhez való alkalmazkodás alakítja.

A negyedik fejezet az egyéni díszítménykincs változáskutatását vázolja fel. A tojáshímzési gyakorlatot figyelemmel kísérve a tudásátadás módjában, azaz a hagyományos jellegű átadás-átvétel, belenevelődés, eltanulás folyamata külső hatások és belső attitűdök hatására történő átalakulását ismerhetjük meg. A hagyomány

hordozóit, a salánki asszonyokat mutatja be a fejezet. A néprajzi leírást élettörténetek, személyes vallomások gazdagítják, melyek az első hímesek készítésétől az egyéni repertoár kialakulására hatást gyakorló külső tényezőkről is beszámolnak.

A megfigyelések azt mutatják, hogy az egymáshoz közelebb élő, szorosabb kapcsolatot ápoló asszonyok között igen gyakori a mintaátvétel, a hasonló minta- és variánsalkalmazás. Kiemeli, hogy a mintaátvételt vagy eltanulást követően a tojáshímző saját ízlésvilágának megfelelően tovább alakítja a díszítményt. Veszélyforrást jelent a kivándorlás problematikája, azonban a szerző személyes tapasztalata az, hogy helyi identitás részét képezi a hagyomány gyakorlása, ezért ragaszkodnak hozzá, presztízs értékkel bír művelése.

Az utolsó fejezet a salánki hímesek díszítménykincsének ismertetését közli. A szerző precíz elemzéssel veszi számba a Salánkon fellelhető viaszos hímesek motívumait. Figyelmet fordít a tojáshímzők repertoárjában megtalálható hasonló minták összehasonlítására. Kiemeli a Néprajzi Múzeumban fellelhető 1902 áprilisában Molnár Gyula által felgyűjtött hat darab salánki hímes jelentőségét. Az ismeretlen készítőtől felgyűjtött hímeseken fellelhető kacskaringós, választóvonalas kacskaringós és kakastarajos, illetve virágmotívumos mintakincsek kapcsán rögzíti a tényt, hogy generációkon át öröklődött az a tudás, melynek különböző variánsait a kötetben is bemutatjuk a jövő nemzedéke számára. Ehhez segítségül szolgál a gazdag illusztrációs melléklet is, mely az adatközlők által legkedveltebb hímes mintákat gyűjtötte egy csokorba.

A *Viaszos hímesek Salánkon* a magyar néprajztudomány szempontjából több okból is figyelemre méltó, hiszen helyi fókuszú, mégis regionális jelentőségű kutatásról van szó. A salánki húsvéti alkotó hagyomány bemutatásán keresztül a szerző a kárpátaljai magyar népi kultúra változásait is érzékelteti. Kész Réka tudatosan ötvözi a tárgyi néprajz, a vizuális antropológia és a vallási néprajz megközelítéseit, így a hímes tojás egyszerre jelenik meg mint tárgy, mint szimbolikus rendszer és mint közösségi gyakorlat.

A kötet reflektív abban az értelemben is, hogy a szerző a saját kutatói pozícióját sem hagyja vizsgálaton kívül. Ez a reflexív szemlélet a mai néprajzi gondolkodás egyik legfontosabb iránya: a hitelesség nem a távolságból, hanem a részvételből fakad. Réka munkája meggyőzően bizonyítja, hogy a hagyomány nem a múltba zárt emlék, hanem életforma, amely a mindennapokban is újraalkotja önmagát.

Kész Réka olyan kutató, aki nemcsak dokumentál, hanem párbeszédet teremt a hagyomány hordozóival – aki érti, hogy a népi kultúra tárgyai mögött emberi történetek, sorsok, hitek és érzelmek húzódnak meg. Megmutatja, hogy a viaszba írt minták mögött ott a közösség – a kéz, amely rajzol, és a hit, amely tartja a vonalat. Kész Réka munkája mindannyiunk számára emlékeztető: a hagyomány megőrzése nem pusztán dokumentáció, hanem kapcsolat – ember és ember, közösség és kutató, múlt és jelen között. Kívánom, hogy ez a kötet sokakhoz eljusson, s

hogy a salánki hímesek világa – Réka kutatásán keresztül – újra és újra megszólítsa mindazokat, akik hisznek a népi kultúra élő erejében.

Baloghné Szűcs Zsuzsanna

Bálint Zsuzsa – Marinka Melinda (szerk.): Urban Cultural Context Surrounding Us. Ethnographica et Folkloristica Carpathica 24. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2022. 124.p.

Az *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* folyóirat 2022 őszi, 24. száma *Urban Cultural Context Surrounding Us* címmel jelent meg Bálint Zsuzsa és Marinka Melinda szerkesztésével, és a városi környezet kulturális kontextusának többirányú vizsgálatát tűzte ki célul. A tanulmányok különböző szempontokból közelítik meg a városi tér és a kultúra összefüggéseit, amelyekről rövid áttekintést adok.

Mikos Éva *Alligators in the Sewers: Urban Legends about Terrifying Animals and Frightening Places* című tanulmánya a városi folklór egyik legismertebb legendáját vizsgálja, amely az „aligátorok a csatornában” történettípus köré épül. A szerző nemzetközi párhuzamok mellett a magyar nyelvű változatokat állítja a középpontba, amelyek a 19. század elejétől dokumentálhatók, így mintegy száz évvel megelőzik az amerikai sajtó első említéseit. Ezek a történetek ugyan hosszú ideig ritkán és szűkszavúan kerültek elő, a szocializmus évtizedeitől azonban egyre gyakrabban jelentek meg a sajtóban úgy, mint a nyugati nagyvárosok veszélyességét hangsúlyozó elrettentő példák. A rendszerváltást követően a történettípus újabb hulláma figyelhető meg: a bulvársajtó térnyerése és a televízióban sugárzott horrorfilmek új formában tartották életben a legendát, amelyben az egzotikus állatok és a földalatti csatornák a nagyvárosi lét szorongásait, az ismeretlentől való félelmeket, valamint a természethez fűződő ambivalens viszonyt jelenítik meg. A magyar változatok sajátos alcsoportját alkotják azok a boldogan befejeződő történetek, amelyekben az állat végül békésen bekerül az állatkertbe. A szerző értelmezésében e legendák nem csupán szórakoztató anekdoták, hanem a modern urbanitás árnyoldalait érzékeltető narratívák, amelyek a közösségi félelmeket és az emberi fantázia kivetítéseit egyaránt megjelenítik.

Pál Helén *Remain of a Dialect in an Urban Cultural Medium by Means of Folk-tales: Role of Some Storytellers of a Hungarian Ethnic Group Székelys of Bukovina in Hungary* című tanulmányában a bukovinai székelyek mesemondásán keresztül vizsgálja, miként maradhat fenn a nyelvjárás és a kulturális identitás a modern környezetben. A székelyek 1945-ös betelepítésük után 38 magyarországi településen szóródtak szét, ami eredeti közösségeik felbomlásához, és ezzel együtt a nyelvjárás fokozatos

háttérbe szorulásához vezetett. Ugyanakkor a mesemondók – köztük Kóka Rozália, Sebestyén István és Fábíán Éva – tudatosan ápolják és közvetítik a bukovinai nyelvi örökséget. A tanulmány részletesen leírja, hogyan válhat a nyelvjárás egyszerre identitáskifejező, pedagógiai és esztétikai eszközzé azáltal, hogy gazdagítja a mesék képszerűségét, humorforrást kínál, és hozzájárul a közösségi emlékezet fennmaradásához. A bukovinai székely mesemondók ma már nem csupán hagyományőrzők, hanem a nyelvi és kulturális örökség tudatos közvetítői, akik munkásságukkal hozzájárulnak a kisebbségi identitás fennmaradásához a 21. századi magyar társadalomban.

Ispán Lídia Ágota *The Venues of Recreation in a Former Socialist Town* című tanulmánya a szocialista városépítés sajátosságait vizsgálja a mai Tiszaújváros példáján, különös tekintettel a rekreációs terek tervezett és tényleges funkcióinak eltéréseire. Magyarországon mintegy 10-14 települést soroltak a szocialista városok közé, amelyek a korszak ideológiai és társadalmi törekvéseit testesítették meg. A várostervezők az 1950-es években olyan modern, közösségi életet elősegítő környezetet álmodtak meg, amelyben parkok, játszóterek, kulturális központok és sportlétesítmények biztosíthatják a közösségi élet kereteit. Azonban a lakosság, amely nagyrészt falusi környezetből érkezett inkább saját, kontrollálható tereiket választotta, ahol a közösségi élet informálisan, gyakran oldottabb keretek között bontakozhatott ki. A szűk panellakások mellett sokkal inkább a háztáji kertekben és a garázs-sorokban találták meg az egymáshoz való kapcsolódás valamint a kikapcsolódás lehetőségét. A kiskertek egyszerre segítették az élelmiszerellátást és a falusi hagyományok továbbélését, míg a garázsok egyszerre szolgáltak autótárolásra, barkácsolásra és baráti összejövetelekre. Ezek a helyek nemcsak gazdasági kiegészítést nyújtottak, hanem közösségi és identitáserősítő funkciókat is betöltöttek. A tervezett „ideális város” közösségi terei gyakran kiüresedtek, miközben a lakók saját kezdeményezéseikkel alakították ki mindennapi életük színtereit. A szerző elemzése nemcsak Tiszaújváros történetébe nyújt betekintést, hanem általános képet ad a szocialista városok lakóinak alkalmazkodási stratégiáiról is.

Gyökér Róbert „*We Came to a Village...*”: *Value Systems in a Changing World* című tanulmánya azt elemzi, hogyan próbálják a posztmodern társadalmi környezetben egyes családok újraéleszteni a hagyományos paraszti értékeken alapuló életmódot. Négy, Hosszúhetényben letelepedett család történetén keresztül mutatja be, hogy az önellátás, a biogazdálkodás, a közösségi együttműködés és a természethez való gondoskodó viszony egyszerre jelent tudatos identitásválasztást és gyakorlati kihívásokat a mindennapokban. Ezek a családok a fogyasztói társadalommal szembeni alternatívát keresik, mégis gyakran szembesülnek a modernizált falusi élet ellentmondásaival, a tudásvesztésből fakadó nehézségekkel és a közösségi integráció korlátaival. A szerző hangsúlyozza, hogy a hagyományos értékek

ma már nem alkotnak egységes, lezárt rendszert, hanem a mindennapi helyzetekhez igazodva kapnak új jelentést. A családok számára ez az életmód nemcsak gazdasági megoldás, hanem identitásformáló út is, amelyben a helyi tudás, a közösségi együttműködés és a fogyasztói társadalommal szembeni kritikus hozzáállás egyaránt meghatározó szerepet játszik.

Mirlan Alymbaev *New Settlements in Bishkek: Law, Urban Space, Culture and Socio-Economic Development* című tanulmánya a kirgiz főváros körül létrejött új települések helyzetét vizsgálja, amelyek a belső migráció következményeként jöttek létre. A jobb megélhetés reményében a falvakból érkező családok olyan telepeket hoztak létre – gyakran illegálisan –, ahol több százezren élnek hivatalos státusz nélkül, alapvető infrastruktúra és közszolgáltatások hiányában. A kutatás feltárja a legsúlyosabb problémákat: az ivóvíz-, áram-, csatorna- és közlekedéshiányt, a biztonságos lakhatás hiányát, valamint a hivatalos okmányok hiányából adódóan az egészségügyi és oktatási intézmények elérhetetlenségét. A gyermekek és az idősek különösen kiszolgáltatottak a tiszta ivóvíz és az egészségügyi infrastruktúra hiánya miatt. A civil szervezetek ugyan igyekeznek önszervező csoportokat létrehozni és jogesélyt biztosítani, de erőfeszítéseik nem képesek pótolni az állami mulasztásokat. A tanulmány hangsúlyozza, hogy ezek az életkörülmények nem felelnek meg az ENSZ által meghatározott megfelelő lakhatás követelményeinek, így az ott élők alapvető emberi jogai sérülnek. Kiemeli, hogy a települések helyzete „időzített bombát” jelent a társadalom számára, hiszen a marginalizáció, a dokumentumok hiánya és a közszolgáltatásokhoz való korlátozott hozzáférés fokozza a társadalmi feszültségeket, amelyek már eddig is hozzájárultak politikai megmozdulásokhoz. Az új települések problémája így nem pusztán szociális kérdés, hanem jogi és politikai kihívás is, amely sürgető beavatkozást kíván az állam részéről.

A tanulmányok eltérő földrajzi és társadalmi kontextusokban, de hasonló kérdésfeltevések mentén vizsgálják, miként alakítja a városi környezet az emberek mindennapi életét, kulturális gyakorlatait és identitását. Legyen szó legendák újraformálódásáról, kisebbségi közösségek hagyományainak továbbéléséről, a szocialista városépítés örökségéről, a falusi életmód újraértelmezéséről vagy a nagyvárosi peremterületek társadalmi kihívásairól, mindegyik írás arra mutat rá, hogy a városi tér egy folyamatosan változó kulturális és társadalmi jelentéshordozó. A szerzők tanulmányai egyaránt értékesek a városkutatás, a kulturális antropológia, a folklorisztika és a szociológia iránt érdeklődő olvasók számára.

Kürti Tünde

Kavecsánszki Máté – Vadász Márton (szerk.): Hagyaték. Tanulmányok a 100 éve született Varga Gyula emlékére. Studia Folkloristica et Ethnographica 92. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajztudományi és Muzeológiai Intézet. 2025. 344 p.

A Studia Folkloristica et Ethnographica sorozat 92. kötete Varga Gyula tiszteletére íródott. A 20. század második felének meghatározó néprajztudósa a kötet írásakor (2024) 100 éve született és 20 éve hunyt el. A kiadvány a bevezetőn túl, négy nagyobb tematikus egységre tagolódik, melyek a néprajzkutató szerteágazó, meghatározó tevékenysége köré épülnek. Az emlékkötet felépítése a következő: Bevezető tanulmány, majd a *Társadalom és életmód* című fejezet, melyet a *Népi építészet, Tárgyi kultúra és muzeológia* és végül a *Tánc kultúra* témájú egységek követnek.

A könyv bevezető tanulmányaként a szerkesztők – Kavecsánszki Máté és Vadász Márton – által írt *Hagyaték. Egy emberöltő a Bihar-kutatás szolgálatában: Varga Gyula* című munkája olvasható. Írásukból megismerheti az olvasó Varga Gyula személyét, családi hátterét, életének főbb állomásait, illetve, hogy miképp fordult érdeklődése a néprajz irányába. Nem csupán általánosságban ismerhetjük meg munkásságát, hanem betekintést nyerhetünk agrár-etnográfiai, népi építészeti és a tárgykultúra területén végzett kutatásaiba is. Fontos megjegyezni, hogy mindezek mellett a táncfolklorisztika és koreográfusi tevékenysége is bemutatásra kerül. Az életrajzi információkon keresztül a szerzők rávilágítanak arra, miért is született meg jelen kiadvány és milyen szerepet tölt be Varga Gyula munkássága, hagyatéka a néprajztudományban.

Az első nagy tartalmi egységben (*Társadalom és életmód*) öt tanulmányt találunk. Halász Péter *A moldvai magyarok hagyományos életének emlékei Lakatos Demeter verseiben* című munkája bemutatja Lakatos Demeter életpályáját, melyben kitér többek között a költő írásmódjára is. A szerző célja, hogy a sokáig egyetlen „csángó költő” verseiből összeszedje a moldvai magyarok múltfélben lévő hagyományos életének emlékét. Az író a versek áttekintésének végére hagyta azokat, melyekben a közösséghez való tartozás, identitás, azonosságtudat jelenik meg, mely a moldvai magyaroknál meglehetősen bizonytalan terület.

A paraszti társadalmat ért traumák értelmezése Hajdúnánás példáján keresztül címen találhatjuk meg Juhász-Barna Anita írását. A tanulmány célja a társadalmi-kulturális trauma értelmezése, valamit átültetése az általa személyesen is elérhető (1940-es 1950-es években született) generációkat ért társadalmi változásokra és törésekre. Mindezen túl a megkérdezettek által traumatizmusként megélt események bemutatása és a traumatizmusok hatásaira való rávilágítás is fontos része tanulmányának. Kitér a második világháborúra, a kuláküldözésre, a szövetkezetesítésre, illetve a társadalom- és foglalkozásszerkezet átalakulására, a paraszttalanodás folyamatára.

Kutasi Imre *Tanyasi életmód Hajdúnánáson a 19. század végétől a 20. század közepéig* című tanulmánya bemutatja a tanyasi gazdálkodást, a tanyaépületek és tanyaudvarok jellegzetességeit, az ott élők életvitelének nehézségeit. Kitér a tanyafogalomra, a tanya kialakulásának történetére, mivel ez a Hajdúságban jóval később következett be, mint más tanyás vidékeken. A folyamat a 19. század derekán indult el, azonban csak a század utolsó harmadában vett nagyobb iramot, később pedig a kezdetben ritka tanyahálózat fokozatosan besűrűsödött. A tanulmány olvasása során Hajdúnánás tanyavilágának 20. század első felében fennálló állapotára láthatunk rá részletesen. (A hajdúnánási tanyavilág az 1980-as évekre elpusztult.)

Kutasi Imre munkáját követően a Kürti László tollából származó *A délibáb üzenete: A magyar és külföldi Hortobágy-kép metamorfózisa* című tanulmányt olvashatjuk. A szerző a Hortobágy-kép kialakulásának egy olyan aspektusát mutatja be, mely kiegészítést nyújt az eddig feltárt információkhoz. A tanulmányban kronologikus sorrendben mutatja be a forrásokat, melyek a fent említett képet alakították. Kiemelném ezek közül az angol-osztrák festőnő, Marianne Stokes és férje, Adrian Scott Stokes 1905–1909 közötti utazásait Magyarországon, melyek rendkívül érdekesek, mivel mindketten festményeik segítségével örökítették meg azt a képi világot, mely a szemük elé tárult.

A fejezet utolsó részeként a Nagy Zsolt által írt *A kertészcéhek működése és a műkertészj bivatás megjelenése Magyarországon területén (17–19. század)* című tanulmány kapott helyet. Megtudhatjuk, hogy Varga Gyula már az 1970-es évektől foglalkozott hasonló témákkal, az 1980-as évektől pedig figyelme az ipari termelés, a társadalom iparos rétegei, a kézműves-céhes iparágak, a kézművesipar és a mezőgazdaság kapcsolatainak feltárása felé fordult. A szerző jelen tanulmányában átfogó képet ad a magyarországi kertcéhek 17–19. századi működéséről, illetve a műkertészet 19. századi megjelenéséről is. Munkájában különösen érdekes a kertésztanulók képzésének, szakmai oktatásának ismertetése.

A második nagy szakasz a *Népi építészet*, melybe két tanulmány készült. A Vadász Márton által írt *Provinciális barokk építészet Biharban* című írás egyik fontos forrásanyagául szolgált Varga Gyula népi építészeti fotódokumentációja. Az általa dokumentált helyszíneket újrajárva a kutató képet kapott a faluképek változásairól, a népi építészeti emlékek átalakulásáról. A Varga Gyula nyomán végzett kutatások során figyelt fel a szerző az „ívelt oromzatú, barokkos hatást keltő utcai homlokzatok”-ra. A tanulmányban bihari példákon keresztül kísérel meg egy regionális feldolgozást, ugyanakkor kitér a történeti stílusok népi építészetben való megjelenésére is. Szentpéterszeg, Gáborján, Hencida, Esztár, Pocsaj, Konyár, Hajdúbagos, Sáránd, Mikepércs, Hajdúszovát, Pelbáthida települések épületeit vizsgálja, végül pedig a provinciális barokk stílus kialakulásának hátterét övező elméleteket mutatja be.

Vona Zoltán *Egy műemlék pusztulása: az utolsó átányi ágasfás lakóház eltűnése* címet viselő írása Átány – néprajzi szempontból egyik legismertebb hazai település – építészeti örökségét vizsgálja, ezen belül is az ágasfás szerkezetű épületekre fókuszál. Fél Edit és Hofer Tamás munkásságán keresztül a település rendkívül nagy hírnévre tett szert az 1950-es években még sajátosan fennmaradt ólaskertes településszerkezete, építészete és életmódja által, melyek napjainkra már eltűnően vannak. Az ötvenes években dokumentált hat ágasfás lakóházból a szerző kutatásának kezdeti időszakában (2019) már csupán egynek a maradványait találta meg. Tanulmányában a település épületeinek dokumentálásán túl az ingatlanok pusztulásának társadalmi, kulturális és gazdasági körülményeire is rávilágít; nem csupán a lakóépületek, hanem az ólaskertek gazdasági épületei tekintetében is.

A *Tárgyi kultúra és muzeológia* című egységben három szerzőtől olvashatunk. Ezek közül P. Szalay Emőke *Kismarja református kincsei: az egykori mezőváros klenódiúmai* című tanulmánya az első. Kismarja rövid bemutatását követően betekintést kapunk az egyházművészetbe, azon belül pedig a református templomokban őrzött liturgikus tárgyak jelentőségébe, szerepébe. A szerző Kismarja templomának úrvacsorai felszereléseinek bemutatása során rálátást nyújt a debreceni ötvösségre és azokra az ötvösmesterekre, akik a fent említett tárgyakat készítették. Kitér továbbá a boroskannákra, illetve a terítőkre is. Az úrasztali terítők azért tekinthetők különlegesnek, mivel a rajtuk megjelenő úríhímezések (és maguk a textilek alapvetően is) kis számban maradtak fenn az utókor számára, a templomok viszont megőrizték azokat.

P. Szászfalvi Márta tanulmányában, *Múzeumi interpretáció az Észak-Alföld régió református templomaiban*, azt vizsgálja, miképp tudnak az egyházak egyre differenciáltabb turisztikai szolgáltatásokat biztosítani az érdeklődők számára. A templomi terekben történő kiállításrendezés (más egyedi vagy különleges kiállítótérhez hasonlóan) sok elvi és gyakorlati problémát vet fel (térhasználat átalakulása, nem megfelelő műtárgyi környezet, erőforráshiány stb.). Érdekességgépp megemlíteném a VR és AR, kiterjesztett valóságra épülő informatikai eszközök, alkalmazások és egyéb digitális eszközök használatát és kérdéseit, melyekre a tanulmány kitér.

A V. Szathmári Ibolya által írt tanulmányban „*Egy muzeológus számára sob' sincs lehetetlen.*” *Visszaemlékezés Varga Gyulával közös munkánkra*, Varga Gyula Déri Múzeumban való munkásságához (1969 és 1992 között) kapunk adalékokat. Nem csupán Varga Gyula személyéről, hanem a munkához, kutatáshoz való hozzáállásáról, teherbírásáról is képet nyújt a szerző személyes visszaemlékezése által. A tanulmányból Varga Gyula egyik 1974-es feladatát emelném ki, melynek során a megalakuló Bihari Múzeum állandó kiállításának összeállítását bízták rá.

Az utolsó, *Táncművelés* elnevezésű tartalmi egységben ismét két tanulmány kapott helyet. Ábrahám Nóra *Varga Gyula tánckutató munkája az 1950-es években* című munkája Varga Gyula Biharban folytatott korai kutatásai alapján ismerteti kezdeti,

tudományterületeket közelíteni szándékozó törekvéseit. Ábrahám Nóra kitér Varga Gyula esetpéldáira is, illetve az intézménytörténeti áttekintést követően a Néptudományi Intézet tánckataszteri adatai alapján mutatja be Varga Gyula tánc-kutatói munkáját.

A kötet záró tanulmányaként Kavecsánszki Máté „*A' tánczot el kerüllyed.*” *Martonfalvi Tóth György tanítványainak táncellenes prédikációi a 17. század utolsó évtizedeiben* című munkája olvasható. A tanulmány elsősorban a (mentalitás)történeti kontextusra helyezi a hangsúlyt. Debrecen 17. századi viszonyainak bemutatását követően betekintés nyerhetünk abba, ki is volt Martonfalvi és kik alkották a Martonfalvi-kört. Részletesen ráláthatunk arra, miképp tekintettek a táncra, illetve milyen egyéb bűnökkel hozták kapcsolatba azt. A 17. század végi prédikációk szerzői közül azok, akik tematikus, egy-egy bűn köré épülő szövegeket alkottak, jelentős részben Martonfalvi körül helyezkedtek el. Tanítványai a század utolsó évtizedeiben gyakran fogadták el Debrecen környéki és debreceni vallási közösségek szolgálatát.

A kötet méltó emléket állít Varga Gyulának. Rendkívül érdekesen, közérthetően és alaposan mutatja be kutatói tevékenységét és világít rá arra, hogy milyen sokoldalú és jelentős néprajztudósról olvashatunk.

Papp Bernadett Kitti

ETHNOLOGIC HORIZONS

Published by Györfly István Ethnological Association
Volume 34 Number 4 (2025)

Founders

IVÁN BALASSA and ZOLTÁN UJVÁRY (1992)

Editor-in-chief

RÓBERT KEMÉNYFI

Editor

HENRIETT SZABÓ

Head of the Editorial Board

RÓBERT KEMÉNYFI

Members of the Editorial Board

ANNABELLA GECSE (Szolnok), MÁTÉ KAVECSÁNSZKI (Debrecen), TAMÁS CSÍKI (Miskolc), ANNA KESZEG (Kolozsvár), MARGIT KÉSZ (Salánk/Kárpátalja), ANNA SZŐKE (Vajdaság)

Translation and language proofreading

PÁL CSONTOS

Illustration

MONIKA SZABÓ M.

This publication has been realized in the frame of research conducted by OTKA NKFI K 143711 HUN-REN-DE Ethnology Research Group Department of Ethnology, Institute of Ethnology and Museology, University of Debrecen, Hungary

Published by

ELEK BARTHA, President of Györfly István Ethnological Association

ISSN 1215-8097

Printed in Debrecen by *Kapitális Ltd.*

www.neprajzilatohatar.hu

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat